

ANTONI RUBIÓ I LLUCH, BIZANTINISTA I GRECISTA

DISCURS LLEGIT EL DIA 9 DE JUNY DE 1988
EN L'ACTE DE RECEPCIÓ PÚBLICA DE

EUDALD SOLÀ i FARRÉS

A LA

REIAL ACADÈMIA DE BONES LLETRES
DE BARCELONA

I CONTESTACIÓ DE L'ACADÈMIC NUMERARI

JOSEP ALSINA I CLOTA

BARCELONA
1988

ANTONI RUBIÓ I LLUCH, BIZANTINISTA I GRECISTA

DISCURS LLEGIT EL DIA 9 DE JUNY DE 1988
EN L'ACTE DE RECEPCIÓ PÚBLICA DE

EUDALD SOLÀ i FARRÉS

A LA

REIAL ACADEMIA DE BONES LLETRES
DE BARCELONA

I CONTESTACIÓ DE L'ACADEMIC NUMERARI

JOSEP ALSINA I CLOTA

BARCELONA
1988

Dipòsit legal: L-719-1988

Virgili & Pagès, S. A. - Bobalà, 3 - 25004 Lleida

Excellentíssim senyor president,
illustres senyors acadèmics,
senyores i senyors

Se'm fa molt difícil, en aquest moment, d'ocultar l'emoció que sento per haver estat cridat a formar part d'aquesta tan il·lustre, tan antiga i tan docta Corporació. A aquest sentiment s'hi afegeix una mena d'inquietud, gairebé torbadora, pel fet de venir a ocupar-hi el seient que, de manera prematura i inesperada, va deixar vacant una de les personalitats més rellevants de la cultura catalana del segle xx. Em refereixo, com bé sabeu, a Salvador Espriu i Castelló. Comprendreu que només pensar que he de succeir, en aquesta casa, una figura tan gegantina, a la qual mai no podré —ni tampoc mai no ho pretendré— emular, em produeix una sensació d'esglai, que només s'atenua si considero que no pas en virtut dels meus mèrits, que no els tinc, sinó en atenció a l'afecte i a la devoció amb què el vaig acompanyar i servir mentre vivia heu volgut que, entre vosaltres, passés a ocupar el seu setial. Si és així us ho agraeixo infinitament i us asseguro que amb el meu treball i el meu obrar procuraré fer-me digne de la confiança i de l'honor que tan generosament m'acordeu.

Tot i que en actes d'aquesta naturalesa és difícil d'embridar i de contenir els sentiments, voldria que les meves paraules no sonessin massa retòriques. Perquè de veritat no ho volen ser. Per a mi és un motiu de joia —i així ho proclamo obertament— que m'hàgiu escollit per compartir les vostres tasques i afegiré que si fa pocs anys vaig viure un dia molt feliç en poder-me incorporar definitivament a una institució que estimo com és la Universitat, avui torno a viure, més intensa encara, aquella mateixa alegria i em considero molt afortunat de poder asseure'm entre vosaltres, que heu estat, des dels meus inicis com a estudiant, mestres tothora admirats i estimats.

A aquest lligam d'Universitat i Acadèmia m'és particularment grat de referir-m'hi sobretot ara que estem celebrant el centcinquantè aniversari del retorn de la nostra Alma Mater. Recordaré una vegada més que en aquells anys tristos en què ben injustament Barcelona es veia privada de la seva més alta institució de cultura, aquesta Acadèmia acudia sol·licita a efectuar una labor de suplència amb la creació de càtedres que, d'una banda, palliaven els efectes perniciosos de la manca d'un centre d'ensenyament superior i, de l'altra, mantenien encès el caliu de la ciència que revifaria quan aquest centre pogués ser recobrat.

Vinc aquí, com ja he dit, a ocupar el lloc de Salvador Espriu. Però si miro més enrera encara trobo, abans que ell, el nom per a mi sagrat d'Antoni Comas que, per un fat advers, no va poder viure, ell que tant li hauria agradat, el moment solemne del seu ingrés. Per això us demano que, en aquesta ocasió, abans de pronunciar l'elogi del meu antecessor, tal com pertoca, em concediu de poder parlar, una vegada més, d'un dels meus mestres que fou alhora un dels meus millors amics. He dit la paraula mestre però, de fet, i si m'he de cenyir a allò que en general s'entén per mestre, m'afanyaré a dir que mai no ho va ser. Perquè mai no vaig ser alumne seu ni tampoc vaig freqüentar les seves aules. Però en el claustre d'aquella Universitat en la qual els estudiants miràvem els professors amb tant de respecte —els teníem tan encimbellats!— el trobava sovint i hi conversava sovint perquè ell era dels qui a l'acte es prestaven a la conversa i s'hi entregava amb cortesia, amb apassionament i amb autèntica delectació. Així entre nosaltres va anar naixent una amistat que mai no es va desmentir i que va suposar per a mi el guany immens de tantes coses apreses. Primer de tot l'amor a la llengua —perquè Comas era un autèntic patriota i sabia que la base essencial de la nostra identitat és la llengua— i després l'amor per la literatura, per les grans creacions literàries llegides sense aprensions ni prevencions, amb la intenció d'assaborir-ne la bellesa i de gaudir la grata companyia que ens fan i que ens és, tantes vegades, salvadora. D'aquesta manera vaig aprendre d'ell la lliçó tan senzilla, però tan essencial, de llegir valorant allò que s'ha de valorar, fent una crítica, no partidista i subjectiva, sinó serena i imparcial, que fa surar allò que en realitat s'ho mereix i ajuda en la tasca tan decisiva de destriar el gra de la palla.

Gràcies a ell, doncs, i mai no ho oblidaré, vaig saber apreciar, d'entre els nostres clàssics, la rotunda veritat dels versos de Joan Alcover i l'elegància dels de Costa i Llobera, la delicadesa i la musicalitat dels poemes de Màrius Torres, la prosa excepcional de Sagarra i tantes i tantes obres

d'autors diversos que m'han ensenyat molt i que he estimat molt. Perquè Antoni Comas era un home d'un gust exquisit, en la literatura, en l'art i en totes les coses de la vida. El seu tracte, educadíssim, es corresponia perfectament a la categoria d'aquest bon gust i ni l'un ni l'altre, val a dir-ho, eren fruit ni d'una casualitat ni d'una improvisació. No ho podien ser perquè tanta grandesa només es manifesta quan prové d'una íntegra, sòlida i rara formació interior. Era un home cordialíssim, d'un gran afecte i d'una gran generositat, treballador, honest, magnànim, solidari, acollidor. El seu elogi seria de debò interminable. Vull recordar-lo només amb l'amplitud d'aquell somriure amb què sabia rebre els amics a casa seva o a la Universitat, en aquella Universitat on, a redós de la seva càtedra i en moments no pas precisament feliços per a la cultura catalana, va secundar-hi tota mena d'iniciatives culturals i va tenir l'encert de convidar-hi persones de tanta vàlua com Gabriel Ferrater —que hi va professar un esplèndid curs de poesia catalana— o Coll i Alentorn, J. V. Foix, Ricard Salvat, Maria Aurèlia Capmany i tants i tants d'altres.

Antoni Comas estimava molt la persona i l'obra de Salvador Espriu, el nom del qual, des de la seva càtedra i durant molts anys, va proposar com a candidat al premi Nobel de literatura. Ell m'havia acompanyat, en més d'una ocasió, a visitar-lo al seu despatx del carrer de la Tapineria, primer, i després al del passeig de Gràcia. Si reporto aquest fet ho faig només per dir que sempre he relacionat Comas i Espriu i que aquests dos noms per a mi van lligats sobretot al record d'aquelles converses, unes converses inoblidables al llarg de les quals Espriu es manifestava amb tota la seva humanitat, amb tota la seva grandesa i amb tota la més autèntica sinceritat. Per això els qui, al marge de l'obra literària, varen tenir la immensa sort de poder tractar assíduament Salvador Espriu i de poder-lo conèixer amb profunditat, atestaran, d'entrada, el caràcter absolutament sensacional, l'extensió vastíssima del seu saber. Perquè Espriu, en hores i hores d'animadíssim col·loqui, aconseguia de no repertir-se mai i tractava sempre temes interessantíssims —més transcendents, més greus, o bé purament ocasionals i circumstancials— amb la seriositat, amb la convicció, amb l'autoritat i amb el to que els corresponia. La seva conversa era literalment apassionant perquè es fonamentava en una rigorosíssima i lucidíssima reflexió sobre les coses més diverses. I no he citat improvisadament les paraules lucideses i rigor; ben al contrari, són, al meu entendre, definidores del seu ésser i del seu actuar. L'adquisició de la saviesa, per damunt de tot, amb l'esperança de poder viure arribant a entendre mínimament el significat de paraules tan elementals i tan essencials com Déu, home, terra.

Per aconseguir-ho va sacrificar amb generositat tota una existència, la seva única existència. Passem per alt les circumstàncies, al capdavant més o menys anecdòtiques, que va haver d'afrontar, de superar, de vèncer. Resta clara i diàfana la veritat d'un home que ho va donar tot per entendre amb tota la seva complexitat el sentit, el valor exacte i la problemàtica de la paraula «home» i per saber-ho explicar per mitjà d'uns mesurats, justos i senzills, però tan meditats i tan profunds, versos. «*He donat la meua vida pel difícil guany / d'unes poques paraules despulades*», deia al final d'un dels seus poemes. I a la capçalera d'un dels seus llibres proclamava, qui sap si com a severa advertència o com amistos consell, l'àuria sentència del Cusà: «*Desiderium autem nostrum intellectuale est intellectualiter vivere, hoc est continue plus in vitam et gaudium intrare*».

Viure intel·lectual, immersió constant en la mar insondable del saber, però amb la intenció i la finalitat exclusives de comprendre el misteri de Déu i el misteri de l'home. Relacionat amb el d'aquest, i com a primer problema d'aquest, la mort, l'alta presència que ho senyoreja tot, que ens angoixa, que ens domina i que resta, al fons del fons, impietosa i inapellable. Al seu costat, i al llarg del seu camí, diversos accidents no per això, però, mancats de transcendència: terra, llengua, casa, dignitat, llibertat, pau. Assentada sobre uns punts de reflexió tan crucials, sobre unes bases tan sòlides, no ha d'estranyar a ningú que l'obra d'un home que constantment es mesurava i ho mesurava tot amb un extremat sentit crític tingui, des de tots els punts de vista, conceptuals i formals, aquella rara perfecció que sols els més grans poden assolir. En primer lloc, perquè és fruit d'un amor immens i d'un treball immens i també perquè, desproveïda de qualsevol bri de retòrica i sense cap concessió a fàcils i vàcues divagacions oníriques, ens posa al davant dels problemes més grans de la nostra existència i ens obliga a enfrontar-los amb tota la seva veritat, amb tota la seva dramacitat i amb tota la seva cruesa. La poesia d'Espriu, que és, en definitiva, l'alambinació suprema o la quinta essència màxima del seu món tan elaborat, tan brillant i tan bell de les narracions en prosa, constitueix ja per sempre aquella deu sapiencial que per a l'home —i per als pobles— passa a ser una referència concreta, constant i indefugible. Enmig de les vivències més quotidianes i més diverses, la paraula del poeta ens acompanya, ens aconsella, ens conforta i, a vegades, qui sap si ben inconscientment, per la seva veracitat ens desconsola. Hauré de recordar, sinó, com els versos d'Espriu ens commovien, ens orientaven en uns temps de foscor, feliçment ja superats? Per això és gran el deute de les nacions envers els seus poetes perquè, posseïts certament per una força estranya que algú ha qua-

lificat de divina, guarden en el seu interior, com vasos sagrats, el tresor de la paraula, sàvia, profètica i vivificadora. D'on la importància d'un home com Espriu que s'acrex si tenim en compte, en el nostre cas concret, que si nosaltres som, com pretenem, un poble amb característiques i amb personalitat pròpies, ho som fonamentalment per la paraula, afaïçonada d'una manera molt particular enllà dels segles i per damunt de totes les més greus vicissituds.

I al servei d'aquesta paraula, aigua de plata salvadora que s'escola sense parar del temple de la història, va consagrar-s'hi amb el més abnegat, absolut i fidel sacerdoti. Escrivia en una ocasió als mestres de Catalunya que *«la nostra llengua i la nostra cultura, almenys des dels temps que, amb una sintètica entesa convencional, anomenem "moderns", han viscut sempre injustament, incomodíssimament i estupidíssimament amenaçades, des de fora i des de dintre, pels estranys a la nostra identitat com a poble, a la nostra genuïna i irreductible personalitat, i per nosaltres mateixos»*. I recalava encara com a sever avís: *«I hi continuen vivint i hi viuran tothora, o si més no en el futur immediat o fins on ens és previsible. Però cal acceptar-ho, cal viure en aquest continu risc, perquè, d'una manera o d'una altra, viure és en essència, per als homes, per a tots sense excepció, perill»*. Des d'aquesta creença, conscient i responsable, va treballar dia a dia sense descans i amb el màxim afany al llarg de tota la seva vida per combatre aquest perill, per tractar —ja que no podia conjurar-lo— almenys de contrarestar-lo, d'aminvar-lo. I s'esforçà sobretot per dominar la llengua per tal de poder expressar amb ella fins el tremolor més imperceptible de l'ànima i lluità per aconseguir, en la prosa, aquell estil sever, però tan fluid, elegantíssim, i en el vers el despullament, la contenció i el to descarnat propi dels grans escriptors bíblics, que tant admirava i que tan sovint llegia i meditava. Model per a les generacions futures, la llengua que Espriu va forjar, lluny de barroquismes i d'afectacions, és d'una riquesa extraordinària i alhora es manté sempre dins els cànons de la més estricta ortodòxia normativa. Perquè, tot i que sofria en la pròpia carn el dolor vivíssim de veure que es treballava tan poc i que s'avançava tan poc en el camp de la lexicologia i, en general, en l'estudi de la llengua, va acatar respectuosament uns determinats dictats, tot i que no els compartia i que els denunciava perquè considerava que eren producte d'una actitud abusiva, intransigent i poc científica. Aquesta actitud, repeteixo, l'enristia molt i el preocupava molt. Va mirar de contrapesar-la amb un treball enorme d'imaginació i de creativitat. Perquè en la llengua, com en el tracte, educadíssim i civilitzadíssim, com en tot, Espriu era rigorós gairebé

fins a l'obsessió. Era, a més, un home duríssim, primer amb ell mateix i després, a partir d'aquesta implacable autoexigència, amb els altres. Detestava el cofoisme, la barroeria, la improvisació, la pedanteria gratuïta, la manca de sinceritat, perquè ell era un home de comprensió, d'amistat, de tolerància, de diàleg.

Per això aquest seu país, al qual va estimar amb deliri, en ocasions el va fer patir molt, el va adolorar molt. Però aquest dolor mai no li va enterbolir la seva indestructible fidelitat —*em quedaré aquí fins a la mort. / Car sóc també molt covard i salvatge / i estimo a més amb un / desesperat dolor / aquesta meva pobra, / bruta, trista, dissortada pàtria*— i si va provocar en la seva obra i en el seu fer l'eclosió d'una ironia acurada i mordaç va ser perquè per tots els mitjans calia recordar a l'home —i a tot un poble— com era necessari mantenir el sentit altíssim de la dignitat a l'hora de la prova. Al marge, doncs, del seu sarcasme, que no era sinó una defensa desesperada i una arma de combat en favor del decòrum de l'espècie humana, Espriu fou un home d'un gran amor. Envers la seva llengua, com he dit, i envers la seva terra. Poc abans de morir, el preocupava un llibre que havia aparegut sobre els llocs concrets i les situacions concretes on s'originava i s'emmarcava la seva obra. En realitat es tractava d'una preocupació ben inútil perquè el llibre —que és una peça de lectura obligada per a qui vulgui penetrar en l'univers espruvià— més que no pas anihilar, com ell temia, la poèticitat del seu món de Sinera el que feia, entre altres coses, era mostrar amb tota claredat, amb quina emocionada i continguda passió Espriu havia estimat aquell paisatge seu, els rials, els carrers, les cases i la mar, la nostra mar. I no oblidem que Sinera era per a ell només una petita parcel·la d'una més àmplia i única, irrenunciable pàtria. També en aquells mateixos dies d'octubre de 1984, quan esperava amb il·lusió l'hora del seu ingrés en aquesta Acadèmia, com si pressentís l'arribada d'una mort a destemps i no desitjada, perquè, bé que estava malalt, hauria volgut poder disposar d'uns quants anys més per cloure el cicle de la seva obra encara inacabada, repetia incansablement que, primera entre les seves virtuts, si és que —deia modestament— alguna en tenia, volia que fos la bondat. Desitjava que, quan ja no fos entre nosaltres, nosaltres el recordéssim essencialment com un home just, com un home bo. I avui, quan penso en aquest seu desig tan sincerament i tan reiteradament expressat, crec que, en efecte, dir que va ser un home recte, comprensiu, afectuós i bo és el millor i el més definitiu homenatge que li podem tributar. I també crec que en proclamar la seva bondat actuem amb justícia perquè Espriu ens ha donat la lliçó humil d'un home que viu

«captant engrunes de vells records» i que camina a la recerca d'uns «fidels xiprers verdíssims», d'un home que voldria que duressin «la llum parada, l'ordre clar / dels xiprers, de les vinyes, dels sembrats, / la nostra llengua...», d'un home que demanava amb la més gran simplicitat «la plenitud eterna / de la rosa, / una suprema eternitat / de flor». D'un home que, en definitiva, des de les profunditats de la seva incertesa i dolor propis de la condició humana era capaç de proferir aquest missatge d'esperança:

*Camino amb esforç, muntanyes amunt
i avanço per rengles i rengles de flames,
alimares de benvinguda de la nit.
Sento enllà una remor que s'atansa,
lliure galop de cavalls a les prades altes
que veig verdejar passats els límits del darrer bosc.
Perquè ja és de dia.
M'arriba de sobte la claror d'aquest nou dia
que esdevindrà plenitud del meu somni feliç.*

Poques vegades —i cal pensar només en uns noms molt concrets de la nostra història literària, Ramon Llull, Ausiàs Marc— la nostra llengua catalana ha arribat a expressar, amb un grau tan alt de puresa, uns versos d'un contingut tan transcendental. La mort de Salvador Espriu va obrir en la nostra vida cultural un buit que serà molt difícilment superable i, si un dia Pere Quart deplorava la mort de Riba, sobretot perquè l'havia privat d'un jutge segur, amic i fiable, avui, aquesta tarda, encara amb l'emoció de la presència d'Espriu en aquesta mateixa sala, diré amb les seves pròpies paraules allò que ara tots profundament sentim:

*Però amb els teus ulls nosaltres ploràvem
i ens fèiem arrel, l'arrel més amarga
d'aquest dolor d'amagades llàgrimes.
Plorem dintre teu, dins de les paraules,
en cada una de les teves paraules,
perquè ens recordis avui encara.*

I després d'aquesta evocació dels meus antecessors em dispenso ja a complir amb allò que preceptuen els Estatuts d'aquesta Reial Corporació i passo a llegir el meu treball sobre la figura de qui fou també membre numerari d'aquesta Acadèmia, el professor Antoni Rubió i Lluch. Per

justificar la meua elecció d'aquest tema, diré només, abans d'entrar en matèria, que des del moment en què vaig ser cridat a formar part de la vostra Institució vaig pensar que havia d'orientar el meu discurs d'ingrés cap a l'estudi de la personalitat i de l'obra dels qui m'han precedit en la dedicació a la Grècia moderna. En aquest sentit, al marge del professor Josep Alsina que, a la Universitat, va ser el meu mestre de la llengua neogrega, el meu interès se centrava en les figures de Carles Riba i de Jaume Berenguer i Amenós. Aquests dos professors, amb dos treballs immortals —la traducció catalana dels poemes de Kavafis i de la novella *Alexis Zorbàs* de Nikos Kazantzakis— constituïen pràcticament la totalitat de la tradició a la qual tot estudiant català de Filologia Neohel·lènica pot recórrer en començar la seva singladura. Però cal afegir immediatament que, si bé es tracta d'una tradició reduïda pel que fa al número dels qui han conreat fins ara el camp del grec modern i al volum de les seves aportacions, és en canvi extraordinària per la rara qualitat que aquestes poques contribucions testimonien. Per això, una reflexió sobre elles hauria estat més que justificada però, en el meu cas, d'haver-la efectuat, hauria estat una repetició d'allò que ja havia manifestat sobre aquests temes en d'altres ocasions. Precisament a la personalitat i l'obra de Jaume Berenguer ja vaig tenir l'ocasió i l'honor de referir-m'hi en aquesta mateixa Acadèmia, fa més de catorze anys, en la Sessió dedicada a homenatjar aquest il·lustre professor que acabava de traspasar. Així doncs, quedava com a far indiscutible per la seva claríssima i potentíssima llum el cas del doctor Rubió i Lluch. Però, bé que he de confessar que la seva és una personalitat que m'atrau i m'ha atret durant anys, també he de reconèixer, amb tota sinceritat, que m'espantava el fet d'en-carar-me amb una figura tan singular per la vastitud de la seva aportació en un terreny que, tot i que intento de descobrir i de seguir amb l'atenció que es mereix, no és ben bé l'objecte primordial dels meus estudis i que poca cosa hi he pogut aportar si no és el desvetllar alguna vocació que espero que donarà bons fruits. Em refereixo al camp de la bizantinologia i, més concretament, a la història de Bizanci. Em produïa una certa basarda haver de treballar en una parcel·la tan extensa i això només per poder realitzar una petita valoració de la grandiosa aportació que hi va efectuar Rubió i Lluch però dos factors em varen fer decidir a escollir-lo com a tema del meu parlament: en primer lloc, descobria, en iniciar l'estudi de Rubió, una vessant fins aleshores totalment insospitada que venia a enriquir, des del meu punt de vista, la seva ja tan extraordinària personalitat. Em refereixo a la del neohellenista, la de l'home que quan empenia els seus estudis sobre la Grècia medieval també s'interessava per la realitat lingüística i

cultural de la Grècia moderna. A aquest fet s'hi afegien unes paraules de Nicolau d'Olwer, el seu gran deixeble, que hauria hagut de continuar —i amb tota probabilitat, si les circumstàncies polítiques haguessin estat unes altres, hauria continuat brillantment— els seus treballs historiogràfics sobre els catalans a l'Orient. Deia Nicolau, des del seu exili a Mèxic l'any 1955:

Ara l'Institut ha commemorat el centenari de la naixença del Mestre i m'ha escaigut l'honor de dur-hi, de lluny estant, la veu dels seus deixebles. Estic segur que d'ací trenta anys, quan l'Institut commemorarà el cinquantenari de la seva mort, la quarta i quinta promoció de la nostra escola —vull dir, de l'escola que el doctor Antoni Rubió i Lluch fundava l'any 1904— aniran a retre-li homenatge amb igual devoció, amb igual respecte que ho fem nosaltres.¹

S'han acomplert ja aquests cinquanta anys de què parlava Nicolau d'Olwer i si el fet de llegir, d'estudiar i d'admirar les obres d'ell —aquell llibre magnífic sobre *L'expansió de Catalunya a la Mediterrània Oriental*— i les del seu mestre m'autoritza a poder-me considerar com a humil alumne de la quarta o cinquena, no ho sé ben bé, promoció d'aquesta gloriosa escola, goso, doncs, confegir aquesta aproximació a la figura i a l'obra del doctor Rubió amb l'esperança de poder contribuir, bé que modestament però amb la més gran reverència, a aquest homenatge, encara no celebrat i que amb tanta raó i amb tanta justícia Lluís Nicolau d'Olwer, ara fa més de trenta anys, reclamava.

I he d'encetar-lo amb una advertència sobre les possibles limitacions del meu treball. Per raó de la circumstància en què aquest es realitza, és a dir, tractant-se d'un discurs que no pot ultrapassar un espai determinat i tenint en compte les matèries que habitualment són objecte de la meua investigació, hauré d'ometre aspectes interessantíssims de la personalitat i del treball del doctor Rubió i em centraré, exclusivament, en la reflexió

1. NICOLAU D'OLWER, Lluís: *Caliu. Record de mestres i amics*. Mèxic, 1958, p. 71 (cito NICOLAU, *Caliu*). A més de les pàgines de Nicolau, per redactar l'itinerari intel·lectual de Rubió m'han estat de molta utilitat el pròleg al seu *Diplomatari* (RUBIÓ i LLUCH, Antoni: *Diplomatari de l'Orient Català*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1947, citat, d'ara endavant, RUBIÓ, DOC) i algunes monografies i articles que detallo a continuació: MIRET i SANS, Joaquim: «La Grècia catalana y su historiador, el profesor Rubió y Lluch». *Revue Hispanique* (Paris) XL (1917), pp. 264-272; SOLDEVILA, Ferran: «Antonio Rubió y Lluch». *Bulletin of Spanish Studies* (Liverpool) V, 17 (gener de 1928), pp. 25-27; BERTRAND, J. J. A.: *A. Rubió y Lluch*. Barcelona: Publicacions de l'Institut Français de Barcelone, 1928, 16 pp. i *El Centre Excursionista de Catalunya al seu primer President Antoni Rubió i Lluch* (amb treballs del propi RUBIÓ i de Ramon d'Alòs). Extret del *Bulleti del Centre Excursionista de Catalunya* (Barcelona), núm. 506 (1937), 28 pp.

sobre la seva contribució com a bizantinista i com a neohellenista o, fent servir un neologisme que m'agrada, *grecista*, en tant que investigador, no de l'antiga Hèllade sinó de la Grècia del seu temps.

Però no puc passar per alt sense referir-me, baldament sigui de passada, a l'estudiós de la literatura i de la cultura i al gran professor universitari. Pel que fa a aquest darrer aspecte, els seus deixebles directes recalquen l'enorme prestigi de què gaudia a la Facultat de Lletres: «*Su estado de salud le impedía asistir regularmente a su cátedra de literatura española de la Universidad de Barcelona, y cuando por primera vez se presentaba, a veces ya muy avanzado el curso, el hecho revestía los caracteres de un acontecimiento académico*»,² dirà Ferran Soldevila. Nicolau d'Olwer, al qual ja m'he referit, en la seva bella evocació del doctor Rubió afegeix: «*Tres catedràtics vàrem conèixer el nostre primer dia d'Universitat. Tres catedràtics; de mestres, però, només un: Rubió i Lluch*». I encara ens informa sobre la manera de fer i de ser del mestre: «*De Rubió i Lluch vàrem aprendre la disciplina del treball i la probitat científica. Vàrem aprendre'n també —sanitosa lliçó!— a no recloure'ns dins un migrat especialisme... Rubió i Lluch oposava en el seu ensenyament al fred judici estètic el caliu d'un humanisme cordial. No podia altra cosa esperar-se d'aquell Mestre a qui un detall qualsevol de la seva exposició didàctica li era excusa d'una fuga lírica i pretext per a recitar-nos, amb veu de càlida intimitat, tercets del Dant o estances del Petrarca —o d'Ausiàs March, o de fra Luis de León o de Manzoni. Tots duem als ulls la imatge de la seva cara congestionada i el breu moviment del seu braç dret, quan l'arrencada oratòria se l'enduia i l'emoció d'un record —l'Acròpolis d'Atenes, la consagració del Parsifal— li humitejava els ulls*».³ La citació ha estat llarga però he volgut reproduir-la perquè potser només a partir d'ella, i d'altres testimonis semblants, podem arribar a comprendre d'on sorgeix i on troba la seva genialitat creadora una figura com la de Rubió. Potser només un home que s'emociona per l'art o per la música i per al qual «il tremolar de la marina i tota la grandesa d'un riso dell'universo li eren font perenne de fruïció espiritual i records plàcids»⁴ és capaç de construir l'enorme edifici d'erudició i de saviesa que Rubió va arribar a fonamentar, a bastir i a consolidar. En el nostre personatge, a mesura que ens hi anem acostant, hi descobrim unes dimensions extraordinàries d'humanitat i de saber. És, sens dubte, una d'a-

2. SOLDEVILA, art. cit., p. 25.

3. NICOLAU, *Caliu*, p. 55.

4. D'ALÓS, Ramon: «A. Rubió i Lluch i l'excursionisme». Extret del *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* (Barcelona), núm. 506 (1937), p. 7.

quelles grans figures que ens deixen completament perplexos per la quantitat d'autors, fonts, dades i notícies que aconsegueixen dominar amb una facilitat increïble en els seus tan innumbrables escrits. Només a partir de la seva existència i del seu treball és possible que pugui tenir continuïtat una obra amb un mínim de solidesa i de coherència. En el cas de Rubió, després de viure la nostra ciència uns segles d'esllanguiment i d'una gairebé absoluta esterilitat, es pot afirmar que ell sol, amb totes les seves realitzacions, forma tota una nova escola i recobra i configura tota una tradició, tradició i escola que es consolidaran i donaran fruits esplèndids a la Universitat, a l'Institut d'Estudis Catalans i en d'altres institucions acadèmiques del país, almenys fins a les acaballes de la guerra civil de 1936-1939, data fatídica en la qual aquest fil transmissor de cultura i de saber es trenca i per uns anys restarà soterrat i perdut en espera de poder retornar a la llum.

Rubió és, com he dit, un gran professor universitari. I ho és en el camp de la literatura i en el de la cultura en general. Format a les aules d'aquell gran mestre que fou Milà i Fontanals, patriarca de la nostra Renaixença, tutelat i aconsellat, sens dubte, pel seu docte i illustre progenitor, Rubió i Ors, acompanyat per l'amistat i la sàvia conversa del seu condeixeble Menéndez y Pelayo, res no té d'estrany que el seu interès se centri en l'estudi de les lletres. Catedràtic de literatura universal i espanyola a la nostra Universitat, després d'un trànsit fugaç per la d'Oviedo, Rubió, nascut a Valladolid, és l'home destinat a succeir Milà en la seva càtedra. I es disposa a fer-ho amb una responsabilitat i amb un rigor exemplars, duent a terme en primer lloc una escrupolosa labor pedagògica que no s'interromprà durant quaranta-tres anys, des del 1885 fins al 1928, quan es jubila, dos anys després de l'edat reglamentària gràcies a una pròrroga especial, i encara continua honoràriament com a degà. En segon lloc, vol d'entrada seguir de prop les petjades del mestre en els estudis i publicacions i així, quatre anys abans d'obtenir la càtedra universitària, ja es dona a conèixer amb un treball sobre Calderón (*El sentimiento del honor en el teatro de Calderón*), premiat per la Reial Acadèmia de Bones Lletres en ocasió del segon centenari de la mort d'aquest autor, i amb el qual obté els primers reconeixements públics.⁵

5. Així llegim a *L'Avens* (Barcelona) II, 10 (1883), pp. 111-112: «Discretament sóbria en bellesas de llenguatje, núa de rebuscaments *académichs* que tan mal efecte causan en obras d'aquesta mena, severa, reposada, d'esguart tan sintétich com analítich (lo qual li permet trasar un pla completíssim y desenrotllarlo minuciosament) la monografia del Sr. Rubió y Lluch es tal volta un dels travalls més notables que hagi produhit lo centenari de Calderon. Digne es del premi que la Academia de Bonas Llettras de nostra ciutat l'hi otorgá y dels elogis que-n fa lo Sr. Menendez Pelayo en la fogosa carta que serveix de prólech al llibre».

Aquest camí d'investigació en el camp de la literatura espanyola donaria, al llarg de la seva vida, obres ben importants, com el *Sumario de la historia de la literatura española* (1901), les *Impresiones sugeridas por el Quijote* (1905), el *Discurso en elogio del doctor don Marcelino Menéndez y Pelayo* (1914) o bé un altre discurs llegit l'any 1928 a la Universitat de Barcelona en la sessió commemorativa del IV centenari del naixement de Fray Luis de León (*Breves consideraciones sobre Fray Luis de León como poeta lírico*). També la literatura hispano-americana havia de ser objecte de la seva atenció: un volum publicat el 1923 recull les seves aportacions al llarg de més de trenta anys.⁶ Rubió va tenir una relació cordial i intensa amb diversos intel·lectuals sud-americans, col·laborà a nombroses revistes i periòdics i ostentà, a Barcelona, el càrrec de cònsol de les repúbliques de l'Equador i de Colòmbia.

Al costat d'aquestes activitats sobresurt, però, l'historiador de la cultura i de la literatura catalana. Ja l'any 1889 el seu treball *El Renacimiento clásico en la literatura catalana* constitueix una bella mostra d'allò que en un futur seran unes aportacions definitives al coneixement de les nostres lletres. Nicolau és categòric en afirmar que la labor realitzada per Rubió va ser decisiva: «No hi ha edifici sense arquitecte que n'ordini assenyadament el pla i disposi cadascuna de les pedres al lloc que li pertoca. Rubió i Lluch va ser l'arquitecte de la història de la nostra literatura».⁷ Martí de Riquer, en un pròleg a un llibre de Rubió publicat l'any 1937, just després de morir el mestre, es referia als seus estudis sobre el Renaixement clàssic català i sostenia que aquest concepte de Renaixement clàssic «fou un concepte que ell (Rubió) ordenà i estudià per primera vegada en altres treballs no superats avui i que encara constitueixen una riquíssima font dels estudis d'aquest gènere».⁸ I així, des del 1889, data del primer treball ja esmentat, surten a la llum l'edició crítica de Curial i Güelfa (1901), com

6. RUBIÓ I LLUCH, Antoni: *Estudios Hispano-americanos* (Colección de estudios publicados desde 1889 a 1922). Bilbao: Editorial Eléxpuru Hnos., 1923. Durant molts anys, Rubió va col·laborar, com a corresponal des de Barcelona, en diversos periòdics i revistes de Colòmbia (*El Mensajero del Sagrado Corazón de Jesús* —que primer s'edità a Barcelona— *La Nación*, *El correo de las aldeas*, *Anales de la Instrucción Pública de Colombia*, *La defensa catòlica*, etc.). Tot i que escrivia sobre temes religiosos i confessionals, no és rar trobar entre els seus articles pàgines dedicades a la literatura i, en particular, a la literatura neogrega. Així, per exemple, en el volum XXI dels *Anales de la Instrucción pública de Colombia* (núm. 125, desembre de 1892, pp. 413-429) podem llegir «La expiación de mi madre», narració de Viziinós «traducida expresamente y por vez primera del griego moderno».

7. NICOLAU, *Caliu*, p. 57.

8. Vegeu el pròleg de Martí de RIQUER al llibre *Els catalans a Grècia* d'Antoni RUBIÓ i LLUCH. Barcelona: Edicions de la Rosa dels Vents, 1937, p. 8.

a resultat d'un encàrrec d'aquesta Acadèmia, el discurs inaugural del curs universitari de 1901-1902 (*Algunas consideraciones sobre la antigua literatura catalana*), l'estudi sobre *Lo Gayter del Llobregat* (1902), un altre sobre dos manuscrits d'un «Lançalot» català (1903), *Sobre el valor literari de «Tirant lo Blanch»* (1907), la memòria *Literatura catalana (Concepte de càtedra)*, del mateix any, l'edició crítica de la *Crònica de Jaume I* (també el 1907), *l'Estudi sobre l'elaboració de la Crònica de Pere el Cerimoniós* (1911), *Ramon Llull* (1911), *La escuela poética catalana en la época romántica* (1912), etc. Encara, deixant de banda altres articles —sobre Milà i Fontanals, per exemple— cal consignar, juntament amb tots aquests títols, els dos volums esplèndids de *Documents per a la història de la cultura catalana mig-eval* (1908 i 1921), un recull de més d'un miler de textos que posen al descobert, d'una manera vivíssima, la complexitat i la riquesa del nostre món medieval. Amb una activitat tan immensa, acrescuda a més amb l'exercici d'una altra docència, paral·lela a la de la Universitat —la càtedra de Literatura Catalana dins els Estudis Universitaris Catalans, inaugurada durant el curs de 1904-1905 i que revestia un caràcter absolutament innovador i revolucionari per la seva concepció i pel fet que en ella els alumnes i el mestre treballaven conjuntament sobre textos originals, consultant la bibliografia més adequada i més moderna—, Rubió ja quedaria consagrat per sempre com un personatge mític, com una d'aquelles figures grandioses de l'erudició europea d'èpoques anteriors. I en dir això penso en noms tan il·lustres com els de Du Cange o Gibbon o Muratori o Mommsen o el mateix Gregorovius, amb el qual arribaria a relacionar-se. Però, bé que sembli impossible, cap dels centres d'estudi que he esmentat fins ara no constitueix, tot i les aportacions brillants que hi realitzà, l'eix damunt del qual va girar tota una vida llarga de treball i d'investigació fecunda. Em refereixo al món de la Grècia medieval catalana, a l'estudi de la nostra presència a la gloriosa terra de l'Hèl·lade durant el segle XIV, a l'última gran epopeia catalana en la Mediterrània abans de caure en uns segles de forta decadència i d'ensonyament polític, econòmic i cultural.

Els camins de Grècia

Tu seràs l'escriptor de l'*Orientada* entre els moderns...
(Costa i Llobera a Rubió, el 27 d'agost de 1902.)

El mes de desembre de 1881, a les pàgines del diari del canonge Col·lell, *La Veu del Montserrat*, el jove Rubió i Lluch escrivia:

No comprenc com un episodi que tant honra l'història patria com es l'expedició realitzada pels nostres antepassats a les llunyanes encontrades de l'Àsia i de la Grècia, a pesar d'algunes taques que desllustren les seves pàgines, hagi sigut mirat ab tant gran indiferència pels catalans fins als nostres dies. Avui, que la tasca de rehabilitació del passat de la terra, per tots arduosament empresa, ha fet sortir de l'oblit ont injustament se'n tenia les glorioses figures dels nostres reis, el geni dels nostres escriptors, l'importància de les nostres consuetuds i lleis marítimes, la transcendència i perfecció de la nostra organització política en l'Edat Mitjana, les gestes dels conqueridors de Mallorca, de València, de Sicília, de Corcega i de Sardènya; ni un esforç s'ha fet, ni una investigació més o menys afortunada s'ha dirigit, pera esbrinar punt per punt els secrets de l'heroisme meravellós de la conquesta de l'Orient per les nostres armes, tant digna d'admiració com les immortals expedicions de les Creuades. Vergonya fa dir-ho: les lletres catalanes no han teixit encara les garlandes de llorer que justament demanen semblants triomfs. L'epopeia de Catalunya no ha trobat encara el seu Homer; i si bé té el seu Xenofont, està molt lluny de comptar un historiador que aixequi el vel que amaga els seus més preats tresors...»

Dos anys abans d'escriure aquestes abrandades paraules, Rubió havia descobert a la biblioteca de Víctor Balaguer a Madrid el llibre d'Epaminondes Stamatiadis *Els catalans a l'Orient* en la seva versió original grega, publicada a Atenes l'any 1869 i que parlava de la presència dels almogàvers a les terres de l'Imperi bizantí i a les de Grècia. Segons Rubió, la descoberta d'aquest llibre —que decidiria la seva vocació— el va emocionar profundament i així va decidir de traduir-lo l'estiu següent en retornar a Barcelona. Abans de realitzar-ne, però, la traducció —que restaria inèdita— ja el dia 16 d'abril de 1880, en una conferència titulada «*Expedició catalana a Orient*», donava a conèixer a l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques —l'entitat que, fusionada dotze anys després amb l'Associació d'Excursions Catalana, donaria naixement al Centre Excursionista de Catalunya, una autèntica institució cultural i esportiva de la qual Rubió fou el primer president i en la qual anuncià tantes vegades, a través de

conferències i d'articles apareguts en el seu «Butlletí», les primícies de les seves descobertes i investigacions— allò que, probablement, devia ser el fruit d'una primera lectura o d'una primera impressió de les pàgines del llibre de Stamatiadis. Amb això la sort ja estava decidida: a partir d'ara Rubió, sense oblidar els seus interessos literaris, es convertiria, per damunt de tot, en el gran historiador de l'epopeia dels catalans a Grècia. Quan en les pàgines de *La Veu del Montserrat* es planyia perquè ningú a Catalunya no havia historiat degudament una gesta tan extraordinària, ell, que just començava a donar els primers passos en la construcció d'aquesta història encara no s'adonava que havia de ser precisament l'home destinat a realitzar aquesta empresa, les etapes de la qual, descrites d'una manera senzilla però modèlica per la modèstia, la sinceritat i la veritat amb què són exposades, es poden seguir, pas a pas, en el pròleg del seu *Diplomatare de l'Orient Català*, l'obra que no va arribar a veure impresa però que tanca i corona gloriosament la seva vida.

I no deixa de ser curiós, si ho pensem bé, el fet que sigui per mitjà d'un llibre trobat a casa del poeta Víctor Balaguer —que havia glorificat en les seves poesies el valor dels almogàvers— que l'orientació definitiva d'aquesta vida d'estudi es decanti cap a la història de la —diguem-ne— «catalanocràcia» a l'Hèllade durant el segle XIV. Rubió així ho diu en el *Pròleg* citat.⁹ Però, al marge d'aquesta troballa bibliogràfica, vull suposar que d'altres factors podrien haver influït el jove estudiós en l'elecció del seu camí. En primer lloc, com assenyala Nicolau, el record de l'Orientada catalana Rubió l'havia trobat ben viu a casa seva: no havia estat el seu pare, Rubió i Ors, l'home guardonat el 1842 per l'Acadèmia de Bones Lletres amb el poema *Roudor de Llobregat ó sia los Catalans en Grecia?* És de creure, doncs, que la lectura d'aquests versos èpics, inspirats en un episodi de la *Crònica* de Muntaner, deuria pesar sobre Rubió i Lluch des de la seva infantesa i qui sap si no foren ells que, d'una manera inconscient, varen anar preparant el seu ànim portant-lo cap a aquesta direcció. El llibre de Stamatiadis trobat per un atzar hauria estat només el detonant que posava en marxa un projecte llargament madurat. Per altra banda, cal no oblidar un altre factor, al meu entendre, molt important, i és la presència entre els mestres de Rubió a la Universitat del savi hellenista Antoni Bergnes de las Casas. Bergnes, una figura realment apassionant, segur que va tenir molt d'ascendent damunt del jove alumne el qual, més tard i en reconeixement dels seus mèrits, l'anomenaria «*patriarca del moderno helenismo ca-*

9. RUBIÓ, DOC, pp. XI i XII.

talán».¹⁰ Entre les moltes virtuts de Bergnes destacava la gran passió que sentia per la cultura grega, paral·lela a la gran passió per la llengua en què s'havia expressat aquesta cultura. En una carta datada a Madrid el 1893, Víctor Balaguer diu al pintor Modest Urgell que parlant en una ocasió dels Jocs Florals amb Bergnes, aleshores rector de la Universitat de Barcelona, aquest li havia dit:

*Temo que se aparten del buen camino, de aquel camino que vosotros los que formasteis el primer consistorio supisteis trazarles... de seguro inconscientemente. Cataluña es Grecia. Si el renacimiento catalán olvida esto, reniega de su origen, abandona su misión, y no irá a su fin. Si ha de seguir las huellas de la literatura castellana y ha de ser sólo un pálido reflejo suyo; si todo lo que de árabe tiene la castellana no lo tiene de griego la catalana; si no se trata de estatuir en los campos ibéricos una literatura nueva, y con ella levantar una tribuna con su religión, su apostolado y su culto, entonces ¿para qué el renacimiento? Si no es esto, bien estamos entonces con la literatura castellana, que cumple magistralmente con su misión, siendo una gloriosa literatura, y, yo me quedo con ella.*¹¹

És evident, per tant, que la proclamació per part de Bergnes d'aquest seu convenciment del caràcter grec —o del caràcter clàssic— de Catalunya, que més tard també recalcarien, entre d'altres, Costa i Llobera i Josep Carner, havia d'influenciar enormement els deixebles que acudien a escoltar-lo. I, a més, els devia enlluernar el gran coneixement d'aquella llengua difícil que aquest home posseïa i que, segons un dels seus deixebles, abraçava «el griego antiguo con todos sus dialectos y con todas sus transformaciones hasta llegar al moderno... Homero, Píndaro y Demóstenes eran sus autores favoritos. Pero a lo mejor si cogía a Esquilo, traducía sus trozos más intrincados con tanta facilidad como la sencilla prosa. Si daba con Tucídides o Jenofonte, con Heródoto o Hesíodo, causaba maravilla la inmensa erudición que desplegaba sobre la historia, la política o la mitología de aquellas tan hermosas y espléndidas edades».¹² Hi havia encara una altra qüestió que, pensant en l'orientació que prendrien més endavant els seus estudis, pot haver tingut la seva importància en la trajectòria de Rubió i Lluch i és que Bergnes, sense imposar-la, perquè era un home extraordinàriament respectuós i tolerant, s'havia anat decantant cap a la pronunciació reuchliniana de la llengua grega i n'esdevindria un ardorós parti-

10. OLIVES CANALS, Santiago: *Bergnes de las Casas, helenista y editor (1801-1879)*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1947, p. 88, nota 203.

11. *Ibid.*, p. 42, nota 65c.

12. *Ibid.*, p. 88.

dari perquè creia, cas únic i excepcional a la península i que no era ben vist pels seus col·legues, que aquesta manera de pronunciar la llengua «*es la de los griegos modernos; la de Erasmo es tan varia como varia es la pronunciación de las diversas naciones europeas que la han aceptado en sus escuelas. De donde parece que si se quiere introducir una pauta única para todas las escuelas es preferible la de Reuchlin, que tiene además la ventaja de ser más armoniosa, y propia de una lengua viva, como es la de los griegos modernos que con leves alteraciones han conservado el habla de sus mayores*».¹³ Conseqüent amb aquesta afirmació, Bergnes havia adoptat la pronunciació de Reuchlin en les seves classes i fou així com Rubió va aprendre el grec antic amb la sonoritat de la llengua moderna. D'aquesta manera, quan anys més tard va haver de lliurar-se al seu estudi, perquè els treballs d'investigació que volia emprendre li ho exigien, d'entrada i només per aquest fet, segur que ja va sentir-s'hi més familiaritzat.

Amb tot, però, si va poder aprendre el grec modern amb tanta rapidesa i tan bé —almenys la llengua grega pura, la *katharévussa*, la llengua en què estaven escrits la major part dels llibres grecs que utilitzava i que, pels seus comentaris i per les cites que en fa en els seus treballs primers, es pot fàcilment arribar a la conclusió que la llegia sense dificultat— degué ser, en part, per aquest motiu, ja exposat, de la pronunciació però, sobretot, perquè ja sigui la labor de Bergnes, que va saber format bé un bon deixeble, o ja sigui per les extraordinàries virtuts d'aquest mateix deixeble, el cas és que el grec es constituí indiscutiblement en el centre màxim d'atenció d'aquest estudiant de Lletres, que no va dubtar a escollir, com a tema de la Memòria per a l'obtenció del Grau de Doctor, un exercici de llengua i literatura grega. I així, el 1878, llegia a la Universitat de Madrid la seva tesi titulada *Estudio crítico-bibliográfico sobre Anacreonte y la colección anacreóntica y su influencia en la literatura antigua y moderna*, una monografia que anunciava —potser ben inconscientment— alguns dels temes d'estudi que tant estimaria i que serien objecte de molts ulteriors treballs. Havia iniciat la recerca de la influència dels clàssics en les literatures modernes i, enmig de tants exemples de recreacions anacreòntiques, no s'havia pas oblidat d'incloure-hi —cosa per a mi molt significativa— una composició d'un poeta neogrec, Athanàsios Khristópulos.¹⁴ El

13. *Ibid.*, pp. 64-65.

14. Athanàsios KHRISTÓPULOS (Kastorià, 1772-1847). Poeta. Format en els ambients dels principats romanesos, estudià a la Universitat de Pàdua i, a Itàlia, fou conegut i apreciat, entre d'altres, pel Tommaseo. Autor de celebrades composicions anacreòntiques, una de les quals va ser inclosa per Rubió en la seva tesi doctoral, acompanyada del següent comen-

mateix any de la publicació del llibre a Barcelona, 1879, donava a conèixer a la revista «La Renaixença» la traducció de dues obres de Safo. Alhora també divulgava unes mostres de la traducció d'Anacreont que, segons Bassols de Climent,¹⁵ tenia completament enllestida i que restaria inèdita. Costa i Llobera, el seu gran amic, seguia mentrestant, amb molta atenció, totes aquestes realitzacions, com ho prova una carta del mes de gener de 1879 («¿Continuas la traducción de Anacreonte? — ¿Has traducido algo de otros clásicos o piensas hacerlo?»), interessantíssima com moltes de la seva llarga correspondència amb Rubió.¹⁶

Sempre el mateix any 1879, un atzar feia, com ja he dit, que Rubió descobrís el llibre de Stamatiadis sobre l'estada dels catalans a Grècia. «A partir d'aquest moment, diu, ja no vaig pensar en altra cosa que posar-me a estudiar el llibre i assabentar-me de les obres que poguessin orientar-me sobre la història de l'Orient català».¹⁷ Tot seguit, al llibre de Stamatiadis va seguir la troballa, a la biblioteca de Ramon de Siscar, un amic del seu pare, de l'interessantíssim recull de Karl Hopf *De historiae ducatus Atheniensis fontibus*.¹⁸ A partir d'aquí Rubió assenyala tres etapes que expliquen el desenvolupament dels seus treballs. La primera d'aquestes etapes arrenca, doncs, el 1879 amb els llibres de Stamatiadis, Hopf i també del *Corpus* dels historiadors bizantins. Paralela a la lectura d'aquests llibres fou la tasca d'aprenentatge del grec modern i la recerca de tota mena de fonts d'informació. En aquest sentit, confesso que és literalment prodigiosa l'activitat d'aquest home durant aquests primers anys; amb uns mitjans escassíssims es posa, d'entrada, a estudiar el grec modern («Vaig haver de fer el treball sense disposar de gramàtiques ni de diccionaris especials, i la rapidesa amb què em vaig sortir de la tasca m'encoratjà a dedicar-me amb entusiasme a l'estudi de la literatura neobellènica»).¹⁹

I és veritat que ho féu. I la va aprendre, fins al punt que el 1881 ja dona notícies en les revistes catalanes de la moderna narrativa grega i co-

tari basat en la *Histoire littéraire de la Grèce moderne*, d'A. R. RANGABÉ (cf. nota 123): «Las anacreónticas de Cristopoulois tienen cierto carácter popular, debido á haberse servido como medio de expresión del idioma vulgar de los modernos griegos, y esta circunstancia imprime á sus composiciones la decantada sencillez (naïveté) de los poetas franceses, cuya influencia parece reconocerse en el metro y en la estructura general de la oda».

15. BASSOLS DE CLIMENT, Mariano: «La Real Academia de Buenas Letras y los estudios clásicos», dins el llibre *Historia y Labor de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*. Barcelona, 1955, p. 184.

16. COSTA I LLOBERA, Miquel: *Obres completes*. Barcelona: Selecta, 1947, p. 992.

17. RUBIÓ, DOC, p. XI.

18. *Ibid.*, p. XII.

19. *Ibid.*, p. XIII.

mença a traduir la famosa novella *Lukis Laras* de Dimítrios Vikelas²⁰ que li havia tramès l'hellenista francès marquès de Queux de Saint-Hilaire, l'home que, a més, el va introduir en els cercles científics internacionals. A través d'ell, i també per mitjà d'una enquesta publicada en el *Polibiblion*, rebé un ajut entusiasta per part del comte Riant, de la *Société de l'Orient Latin* de París —una associació científica de la qual molt aviat Rubió passaria a formar part— i, el que és més important, va entrar en contacte epistolar amb les personalitats més rellevants de la vida cultural grega d'aquell moment: el qui seria director de la Biblioteca Nacional Dimítrios G. Kambúroglus,²¹ el geògraf Àndónios Miliarakis, el ja citat Vikelas, l'arquebisbe llatí monsenyor Marangos, el poeta i narrador Giórgios Drossinis, el gran estudiós del folklore Nikólaos G. Politis,²² l'historiador i, més tard, primer ministre, Spirídon P. Lambros²³ i el professor de les Universitats de Viena i d'Innsbruck Konstandinos A. Khristomanos.²⁴

20. Sobre aquest punt, vegeu l'apartat tercer, *Rubió i la Grècia moderna*, del present discurs.

21. Dimítrios G. KAMBÚROGLUS (Atenes, 1852-1942). Bibliotecari, escriptor i historiador. El seu naixement —deien— va coincidir amb la caiguda d'una de les columnes del temple de Zeus Olímpic el 14 d'octubre de 1852. Director de les excavacions de la via sacra d'Atenes a Eleusis, fou posteriorment Conservador de Manuscrits i Director de la Biblioteca Nacional de Grècia (1904-1917). Autèntic idòlatra —i excel·lent coneixedor de l'antiga Atenes— fou elegit membre de l'Acadèmia atenesa el 1927 i, set anys més tard, presidí aquesta il·lustre Institució.

22. Nikólaos G. POLITIS (Kalamata, 1852-Atenes, 1921). Folklorista. Format a les Universitats d'Atenes i de Munic, de retorn al seu país hi dugué a terme una immensa tasca d'investigador i de pedagog. Catedràtic de Mitologia i d'Arqueologia gregues a la Universitat d'Atenes (1890), va publicar treballs fonamentals en el camp del folklore (*Tradicions, Parèmies*) i el llibre *Selecció de cançons del poble grec*, obra de referència per a generacions i generacions d'hel·lens. Va dirigir, amb el poeta Drossinis, la revista *Hestia*, va crear l'Arxiu Folkloric i figurà entre els fundadors de la *Societat Filològica Parnassós* i de la *Societat Històrica i Etnològica*, institucions científiques a les quals Rubió estigué molt vinculat, com ho prova el fet que algunes de les seves publicacions varen aparèixer, a Grècia, en els diaris i butlletins d'aquestes entitats.

23. Spirídon P. LAMBROS (Corfú, 1851-Atenes, 1919). Historiador i polític grec. D'ascendència epírota, estudià a Atenes i a Alemanya. Després d'uns anys d'intensos treballs de recerca a les biblioteques i als arxius més importants del seu país i de l'estranger —es deia que els arxius i les biblioteques no tenien cap secret per a ell—, fou nomenat catedràtic d'història a la Universitat d'Atenes. Va realitzar una obra immensa d'investigador, publicà nombrosos estudis i traduí al grec modern les obres cabdals dels grans historiadors (Curtius, Miller, Gregorovius, Schlumberger, etc.). Fundà i dirigí la revista *Neos Hellinonimion* (21 volums publicats des del 1904 al 1929). Fou primer ministre (1916-1917).

24. Konstandinos A. KHRISTOMANOS (Atenes, 1867-1911). Escriptor. Fill del catedràtic de química de la Universitat, estudià medicina a Atenes i filologia a Viena. Doctor per la Universitat d'Innsbruck (1891), fou nomenat professor de grec modern de l'emperadriu Elisabet d'Àustria a la qual acompanyà diverses vegades en els seus sojorns a Grècia, especialment a Corfú, i en els seus viatges. Després d'una temporada a Roma i a Montecassino (on va voler, per poc temps, provar l'hàbit de monjo), tornà a ser acompanyant de l'emperadriu i s'establí a Viena (1895) com a lector de grec modern a la Universitat i professor a l'Escola

Aquests foren, doncs, els seus primers i principals informadors grecs. En aconseguir d'entrar en relació amb tots ells Rubió trobava justament les persones que, en aquells moments, més podien orientar-lo i ajudar-lo en els seus treballs. I això ho afirmo basant-me només en uns quants indicis descoberts en la meua massa superficial recerca, perquè, m'afanyo a dir-ho, el text que ara confegeixo constitueix només una breu aproximació a un tema que si, tal com espero, és estudiat més endavant amb el rigor i la profunditat que mereix i, sobretot, si es pot arribar a investigar-lo consultant la biblioteca, els arxius i la correspondència de Rubió, ens donarà una visió encara molt més gran i més fonamentada d'aquest personatge i ens proporcionarà un material interessantíssim per a la història de les relacions entre la cultura catalana i la cultura neogrega.²⁵

En efecte, i prenent només uns exemples, es pot dir que la coneixença de Vikelas, Drossinis i d'altres escriptors serà decisiva per explicar l'atenció que Rubió dedicarà a la literatura neohel·lènica, una dedicació breu però ben notable i, en certa manera excepcional, perquè es tracta d'una cosa nova i desconeguda. D'ella me n'ocuparé més detalladament al final d'aquest discurs. D'altra banda, la relació amb Politis, el pare dels estudis de laografia a Grècia, li permetrà de posar les bases del que serà el seu primer treball d'investigació, *La expedición y dominación de los catalanes en Oriente juzgadas por los griegos*, llegit en aquesta Reial Acadèmia el 1883 i publicat el mateix any. És cert que, fonamentalment, aquesta monografia és fruit d'altres recerques i publicacions anteriors —des de l'estudi de *l'Elogi de Khandrinós* de Tomàs o Teòdul Magister, aparegut a les planes de la *Revista de Ciencias Históricas* de Sanpere i Miquel, fins a la lectura de Khalkokondilis i Gregoràs que li inspiren diversos articles a la mateixa revista o al *Museo Balear*— però és molt possible que, al marge

de Llengües Orientals. El 1898, a causa d'unes desavinences amb la Cort imperial amb motiu de la publicació, en alemany, del seu llibre *L'emperadriu Elisabet. Fulls de diari* (que recull els seus records personals de les converses amb Sissi), abandonà la capital austríaca i s'establí a Atenes on, el 1901, va fundar la *Nova Escena*, l'organisme que va saber crear un sentiment de profund interès pel teatre. També va escriure i publicar diverses obres, entre les quals la versió grega del seu famós llibre de memòries.

25. Des de fa uns quants anys, Anna Maria CASASSAS i IMBERT estudia la figura de Rubió i Lluç. Les seves recerques sobre aquest tema les va iniciar a la Universitat de Tessalònica, on va treballar amb l'historiador Iannis KHASSIOTIS. Posteriorment, a Barcelona, per gentil concessió de la família Rubió, ha pogut començar a estudiar l'Arxiu del nostre bizantinista. Espero que els seus treballs podran donar una dimensió nova a la figura de Rubió i Lluç i a la història de les relacions culturals entre Grècia i Catalunya i alhora vull aprofitar aquesta ocasió per agrair-li tot el material que generosament ha posat a la meua disposició, així com les observacions que m'ha fet i els consells que m'ha donat mentre jo redactava aquest discurs.

de les notícies que Rubió pot trobar en les fonts bizantines, les que no són escrites, les que procedeixen directament de la tradició popular, les obtingui gràcies a la informació facilitada pel gran folklorista grec. I també gràcies a la que amb la seva obra en grec *Estudis Genealògics: El llinatge Limbona* li proporcionaria una mica més tard Khristomanos. Aquest personatge, al cap d'uns anys, traduirà al grec modern algunes de les poesies del Gayter del Llobregat i, amb la seva elecció el 1889 com a membre corresponent d'aquesta Acadèmia, aportarà a la història d'aquesta nostra Institució una pàgina gairebé de novella romàntica perquè, estudiant a Viena i designat professor de llengua grega de Sa Majestat l'Emperadriu Elisabet d'Àustria el 1891, serà ell segurament qui, amb les lectures d'Homer i dels clàssics grecs, sabrà encendre en l'ànim de l'augusta deïxebra la passió per Grècia, una passió que amb anterioritat ja havia empès Sissi a escollir l'illa de Corfú com a lloc de sojorn durant uns anys en una villa, dedicada a Aquil·les morent, situada damunt la mar en un dels paratges més bells de la Mediterrània, i a traduir les poesies dels romàntics alemanys al neogrec, la llengua que tan afectuosament li ensenyava aquest home, que era al mateix temps, el traductor de les poesies catalanes de Rubió i Ors.²⁶

Per tot això insisteixo a qualificar d'extraordinaris els lligams que Rubió i Lluç va saber establir des de Barcelona amb Grècia. Val a dir que per part grega devia trobar d'immediat un acolliment entusiasta, perquè els grecs acostumen a tractar sempre amb una gran deferència els qui s'interessen seriosament pel seu país, per la seva difícil llengua, per la seva història i per la seva cultura. Ho fan encara i més ho devien fer en aquells anys de consolidació del nou Estat grec, el qual devia moltíssim, precisament, a l'aportació material, econòmica i personal de tants i tants intel·lectuals, homes de ciència i artistes europeus que, en el primer quart de segle, havien abraçat amb entusiasme i generositat la causa de la llibertat

26. Khristomanos fou proposat com a membre corresponent de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona el dia 18 de novembre de 1889 per Antoni Rubió i Lluç, Joaquim Rubió i Ors i Galetà Vidal i Valenciano pel fet de ser «autor de muy notables estudios genealógicos sobre las familias latinas en Grecia, y en particular los procedentes de la dominación catalana, continuador de la obra de Ducange, *Familles d'Outremer* y traductor de otras obras, entre ellas de varias poesías catalanas, y que a su copiosa erudición añade la facilidad y la pureza con que escribe las lenguas griega y alemana, francesa y castellana». En efecte Khristomanos va traduir al neogrec sis poemes de Joaquim Rubió i Ors publicats a l'edició políglota de les seves *Poesies* (Barcelona: Estampa de Jaume Jepús i Roviralta, 1888-1889). Del poema *Lo gayter del Llobregat* el professor de neogrec en va fer dues versions, l'última de les quals «de nou corregida y ab alguns oportunitissims retochs per son autor mellorada» (*ibid.*, pp. 331-333).

dels grecs i alguns d'ells fins i tot hi havien contribuït amb l'heroic sacrifici de la seva pròpia vida. Per altra banda, la publicació, el 1830, del llibre de Jacob Philipp Fallmerayer ²⁷ *Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters*, amb la defensa de la tesi que per les venes dels grecs moderns no hi corria ni una sola gota de sang dels grecs de l'època clàssica, havia irritat els habitants de l'Hel·lade i havia fet, sobretot, que en el terreny dels historiadors, com a repulsió i com a resposta, s'accentués fortament el cultiu d'un molt legítim sentiment nacionalista que, amb la figura de Konstandinos Paparrigópulos, veia la història grega com una línia precisa i inalterada que sorgia del món antic pre-clàssic i arribava fins a l'època present de la post-revolució de 1821-1830:

Què és la història de la nació grega? Història de la nació grega és la narració de tot allò que ha succeït a la nació grega des dels temps més antics fins avui i és digne de ser conservat en la memòria dels homes. S'anomenen nació grega tots els homes que parlen la llengua grega com a llengua pròpia.²⁸

I fou amb el més avantatjat dels deixebles de Paparrigópulos, el qui seria el seu successor —i més tard rival— a la càtedra de la Universitat d'Atenes, Spirídon P. Lambros, amb qui més intimà Rubió. La que havia de ser una gran i afectuosa relació s'inicià el 26 de febrer de 1881 d'una manera ben particular: Lambros envià a l'erudit català una obra seva —*El darrer comte de Salona*—, un drama teatral en cinc actes en el qual es contenen furioses invectives contra els catalans i la seva dominació, en aquest cas en les terres de la Fòcida. Amb la lectura d'aquesta peça teatral n'hi havia prou per irritar qualsevol lector català o, si més no, predisposar-lo molt clarament contra la persona que l'havia escrita. I no obstant això no fou així. Rubió va manifestar el seu desacord amb l'obra de Lambros d'una manera civilitzadíssima i va saber comprendre que aquelles

27. Jacob Philipp FALLMERAYER (Païrdorf, Tirol, 1790-1861). Lingüista i historiador. Viatjà en repetides ocasions pels països del sud d'Europa i de l'Orient Mitjà i publicà gran nombre d'articles i d'obres sobre temes històrics, lingüístics i etnològics. Figura molt admirada en els cercles intel·lectuals germànics, fou molt combatut a Grècia sobretot per les seves teories racials.

28. Konstandinos P. PAPARRIGÓPULOS (1815-1891). D'origen constantinopolità, es va formar a les universitats franceses i alemanyes. Catedràtic d'història de la Universitat d'Atenes (1851), va donar a conèixer, nou anys més tard, el primer volum de la seva obra *Història de la Nació Grega* que el consagraria com a l'historiador nacional del seu país. Recentment la seva figura ha estat estudiada per Konstandinos Th. DIMARÀS (*Konstandinos Paparrigópulos*. Atenes: Fundació Cultural de la Banca Nacional, 1986). El fragment citat en el text es troba a l'inici de l'edició resumida que, com a primícia de la seva obra, va fer el propi Paparrigópulos el 1853 (*Història de la Nació Grega*, en grec. Atenes: Hermis, 1970, p. 33).

pàgines no havien estat dictades per un ressentiment bastard sinó pel desig d'ajudar a recuperar el sentiment de l'honor dels grecs, durant tants i tants segles sotmesos a dominacions estrangeres. En certa manera, l'urc nacionalista de Spirídon P. Lambros coincidia plenament —l'època era la mateixa— amb el de Rubió qui, en la presència dels catalans a Grècia hi veia un motiu de legítim orgull, necessari per a la recuperació del sentiment de la realitat històrica i cultural —i, en definitiva, nacional, encara que aquesta paraula de moment no la pronunciava— de Catalunya. Per això, tot i que cadascun d'ells defensava el seu propi terreny, l'un Grècia i l'altre Catalunya, malgrat la passió amb què sostenien els seus arguments, es varen entendre meravellosament —un exemple claríssim i commovedor de diàleg— i varen col·laborar, com tindrem ocasió de veure, en la tasca tan bella de construcció de la història dels seus respectius països.

Fou una amistat cordial i sincera, bastida sobre els pilars fermes de la recerca de la veritat històrica i amb mostres freqüents de generosos intercanvis i de delicades atencions mútues. Així hem de suposar que el fet que Rubió passés a formar part de la Societat intel·lectual atenesa *Parnassós* s'explica perquè un dels seus membres fundadors era precisament Lambros.²⁹ Per part de l'historiador català, i segurament per mitjà del seu pare, aleshores president d'aquesta Reial Corporació, l'erudit grec en fou elegit membre corresponent el 3 de desembre de 1881, uns quants anys abans que hi ingressés el propi Rubió i Lluch. Aquest, doncs, estableix molt aviat uns lligams solidíssims amb el món intel·lectual grec i això li facilitarà enormement la seva tasca, alhora que li obrirà les portes de diversos periòdics i revistes per poder anunciar-hi els resultats de les seves recerques.

És precisament en aquests anys quan a Atenes es produeix una renovació política, econòmica i cultural molt important. Després d'una època d'atonía, el govern de Kharílaos Trikúpis propicia un canvi ben positiu. En el camp de la cultura aquest desig de renovació és també vivament sentit i així l'eclosió d'un nou corrent estètic, propagat per la jove generació que es proposa de crear una nova poesia, una nova narrativa i, so-

29. La *Societat Filològica Parnassós* va ser fundada a Atenes el 1865 pels germans Lambros. Dos anys més tard l'entitat, que tenia una clara vocació científica, pedagògica i de divulgació cultural, comptava ja amb un nombre de 83 membres —numeraris, honoraris, extraordinaris i corresponents— a la capital, a Corfú, Leipzig, Berlín, Constantinoble, Alexandria, etc. És una de les institucions més antigues i respectables, amb molt prestigi, i el seu nom va lligat amb el dels millors intel·lectuals grecs (des de Paparrigópulos a Palamàs, passant per Rangavis, Vernardakis, Kambúroglus, Drossinis, Politis i un llarg etcètera) i amb tota mena de manifestacions literàries i artístiques celebrades a Grècia a l'últim quart del segle XIX i durant les primeres dècades del nostre.

bretot, una nova llengua, succeeix a un romanticisme que ja tramunta.³⁰ En aquest punt, la generació de 1880, amb Palamàs, Drossinis, Eftaliotis, Viziinós i d'altres, es planteja amb tota la seva força el problema de la llengua que, després d'una viva i apassionant polèmica entre dos professors de filologia, Vernardakis i Kondos, el 1888 assoleix una dimensió completament nova amb la publicació del llibre, escrit en llengua ultrademòtica, *El meu viatge*, del gendre de Renan, Iannis Psikharis.³¹ Per a aquest la qüestió de la llengua era del tot essencial («*Llengua i pàtria són la mateixa cosa. Combatre per la pàtria o per la llengua nacional és una mateixa cosa*») ³² i era determinant sobretot el fet de guanyar el combat de la prosa perquè la poesia no oferia motius de preocupació. Aquest gènere literari, després de superar moltes temptatives puristes i reaccionàries, ara ja s'expressava gairebé exclusivament en *dimotiki*. El que calia, doncs, era que també s'expressés en el mateix registre lingüístic la prosa, l'instrument vital —recorda Vitti—³³ a tots els nivells de la societat i de les institucions. I els narradors varen saber correspondre a aquesta crida fins al punt que, amb la seva intervenció, no uniforme però sí majoritària, varen concloure, en el camp de la creació literària, la famosa qüestió lingüística, una qüestió que, en d'altres camps, va quedar oberta i no s'ha resolt pràcticament fins als nostres dies. També els literats varen acollir la proposta del ja citat Politis, mentor de tota la generació, «*d'alliberar-se de la dependència estrangera i d'anar cap a la creació d'una vida grega en qualsevol tipus de manifestació*» i, des de la revista *Hestia*, varen contribuir amb les seves obres a fer realitat els desigs del gran folklorista.³⁴

Aquesta era, ràpidament esbossada, la situació cultural grega en els anys en què Rubió inicià el seu llarg i fecund camí de la investigació i tots

30. Sobre aquest punt vegeu Mario VITTI, *Storia della Letteratura Neogreca* (Torí: ERI, 1971), especialment el capítol XI, pp. 254-305. Tot i que hi ha traducció grega d'aquest llibre —que ha estat reeditada en diverses ocasions— cito sempre VITTI, *Storia*, d'acord amb la primera edició en la seva llengua original. També són molt interessants els capítols X i XI, pp. 184-218, de la *Història de la Literatura Neohel·lènica* (en grec), de Linos POLITIS. Atenes: Fundació Cultural de la Banca Nacional, 1979.

31. Iannis PSIKHARIS (Odessa, 1854). Lingüista i escriptor. Format en diversos centres universitaris europeus, s'establí a París on entrà en relació amb Renan i, a través d'aquest, amb els intel·lectuals més brillants de l'època. Professor de bizantí i neogrec a l'École des Langues Orientales, amb els seus estudis gramaticals, i sobretot amb el llibre *El meu viatge*, contribuï decidivament a l'exaltació de la *dimotiki* com a llengua de cultura i d'expressió literària. Sobre aquest personatge interessantíssim, que va morir l'any 1929, vegeu l'estudi d'Emmanuel KRIARAS (*Psikharis. Idees, combats, l'home*. Atenes: Hestia, 1981²).

32. VITTI, *Storia*, p. 270.

33. *Ibid.*, p. 270.

34. *Ibid.*, p. 263.

aquests personatges —els corifeus de la generació de 1880— varen ser els seus amics i els seus consellers. Això explica, com tindrem ocasió de veure, la seva activitat de neohellenista al costat de la d'historiador. Aquesta última, però, és i serà per damunt de totes les altres la seva activitat suprema. Tot i que tractava de tranquil·litzar el seu amic Menéndez y Pelayo, que s'inquietava per la nova orientació dels seus estudis historiogràfics, en detriment dels de literatura espanyola, d'ara endavant el camí era ja traçat i el portaria a dedicar tota la seva vida a l'estudi dels fets dels catalans a Grècia. I així, aquell home que l'any 1881, des de les pàgines de *La Veu del Montserrat*, es lamentava perquè encara no havia existit ni existia un historiador de la dominació catalana de Grècia, passava a convertir-se, durant aquella dècada de 1880 a 1890, en el seu gran cronista, gràcies, en primer lloc, als articles que li suggerien els llibres, ja esmentats, de Stamatidis, Hopf, Konstandinos N. Sathas —que aleshores ja havia publicat la *Crònica de Galaxidi*— i els dels historiadors bizantins; gràcies també a les notícies que li arribaven d'Atenes a través d'una extensa i interessantíssima correspondència, però, d'una manera molt particular, gràcies a les recerques que emprèn a partir del 1884 a l'Arxiu de la Corona d'Aragó de Barcelona:

En entrar a l'Arxiu i, sobretot, en anar-lo coneixent a fons, vaig sentir una admiració semblant a la que hom experimenta penetrant en un sagrat boscatge. Aleshores vaig comprendre pràcticament, com el qui mesura per les seves pròpies passes l'altura d'una superba muntanya, els elogis que li prodiga Capmany quan el considera, per la seva antiguitat i excel·lent conservació, per la riquesa de documents i diversitat de reialmes a què ells es refereixen, com el més memorable d'Europa.³⁵

Aquestes recerques, que al cap de poc ja vindrien a desmentir l'afirmació del Hopf segons la qual, d'aquella que ell anomenava *Aetas Catalanica* del ducat d'Atenes, «*chartarum huius aetatis maximam esse inopiam*»,³⁶ li proporcionaren les primeres grans i encoratjadores descobertes després d'haver recorregut només els registres entorn a la data de 1380 i als últims anys de la catalanocràcia, perquè considerava que, per tal com l'expedició havia partit de Sicília, era probable que no es conservessin a l'Arxiu documents relatius als primers anys de la campanya. Però un escorcoll més sistemàtic, efectuat en registres que, en principi, no semblava

35. RUBIÓ, DOC, p. XVI.

36. *Ibid.*, p. XVI.

que tinguessin res a veure amb el tema, i una lenta i llarga perquisició dels escrits referents a tot el segle XIV i a la primeria del XV, des del regnat de Jaume II a Martí l'Humà, li proporcionaren una sèrie de peces diplomàtiques definitives, per a ell i per al gran historiador Gregorovius que, informat pel seu col·lega i amic Lambros de la labor de recerca que Rubió duia a terme en aquells anys, va ajornar la redacció dels darrers capítols de la seva monumental *Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter*. Rubió mentrestant es va afanyar a donar un primer tast —ben important— d'aquesta àrdua investigació a l'Arxiu amb la publicació, el 1886, de la seva monografia *Los navarros en Grecia y el Ducado catalán de Atenas en la época de su invasión* que contenia en apèndix una col·lecció de cinquanta-tres documents, alguns d'ells notabilíssims, que constitueixen un primer nucli del que serà el resultat de l'esforç de tota la seva vida, el *Diplomatari*. Aquest estudi sobre la invasió dels navarresos fou molt ben acollit i es pot dir que foren aquestes pàgines les que varen donar a conèixer Rubió en els cercles acadèmics internacionals. El mateix Gregorovius, tot i que esperava que els resultats de la recerca a l'Arxiu fossin més espectaculars i que, una mica descoratjat, manifestés a Lambros que la història d'Atenes a l'Edat Mitjana seria sempre un fragment de fragments («*Die Geschichte Athens im Mittelalter wird immer nur das Fragment von Fragmenten sein*»),³⁷ va córrer a escriure'n una ressenya a la *Zeitschrift für allgemeine Geschichte*, que va sortir el mateix any de l'aparició de l'opuscle.³⁸ Alhora el govern grec va voler distingir-lo amb l'atorgament d'una preuada condecoració i el nomenà Cavaller de l'Orde del Salvador.³⁹

En aquests mateixos anys Rubió ja regentava a la Universitat la càtedra que la mort de Milà i Fontanals havia deixat vacant, però, a més de la docència, que exercia amb gran rigor i exemplaritat, sentia vivament la

37. Carta publicada a la introducció de la versió grega de la *Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter von der Zeit Justinian bis zum türkische Eroberung* de Ferdinand GREGOROVIVUS feta per Spirídon P. LAMBROS i publicada en tres volums a Atenes els anys 1904 (vols. I i II) i 1906 (vol. III). D'ara endavant, en referir-me a aquest llibre, el citaré sempre com GREGOROVIVUS, *Història*, a partir, però, d'aquesta edició grega.

38. «Die Katalanen im Herzogtum Athen und die neuesten spanischen Forschungen über ihre Geschichte», a *Zeitschrift für allgemeine Geschichte*, 1886, pp. 793-804.

39. «Juzgo, sin embargo, deber mío añadir que la crítica extranjera ha sancionado vuestra opinión (*la de la Real Acadèmia*), y que el Gobierno de Grecia se ha hecho un deber en galardonar al autor con una recompensa á muy pocos concedida: la cruz de caballero de la Orden del Salvador, única existente en la antigua patria de Temístocles y Milcíades». Paraules extretes de la Contestació del Sr. Gaietà Vidal i Valenciano al Discurs d'ingrés d'Antoni Rubió i Lluch a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona el dia 17 de juny de 1889: *El renacimiento clásico en la literatura catalana*. Barcelona. Imprenta de Jaume Jepús i Roviralta, 1889, p. 74.

necessitat de continuar, fora de Catalunya, als arxius italians i a Grècia, la investigació que havia començat d'una manera tan brillant. Per damunt de tot glatia pel desig de conèixer la terra que havia estat la seu d'aquells ducats que els nostres comtes-reis anomenaven, amb una expressió que sempre m'ha resultat entranyable, «*d'Atenes i de la Pàtria*». L'ocasió arribà el 1895 gràcies a un ajut concedit per la Diputació barcelonina però val a dir, tot seguit, que aquest primer viatge a l'Hèllade fou dissortadament infructuós: una malaltia als ulls, ja habitualment delicadíssims, va privar Rubió, just a les envistes de les costes de Grècia, de la contemplació del país, dels monuments i d'aquells llocs que tant frisava per veure. Va poder, tan sols, fer la coneixença personal dels seus amics atenesos que l'assistiren amb gran sollicitud, el tractaren amb gran deferència i el varen rebre solemnement a la seu de la *Societat Filològica Parnassós* de la qual era membre.⁴⁰ També, acompanyat d'un d'ells, l'aleshores conservador de manuscrits a la Biblioteca Nacional, Dimítrios Gr. Kambúroglus, va poder visitar, mig embenat d'ulls, l'Acròpolis i, davant del Partenó, es posà a recitar el més famós dels documents descoberts per ell en el nostre Arxiu de la Corona d'Aragó, el cèlebre *Elogi de l'Acròpolis* d'Atenes signat pel rei Pere el Cerimoniós, «*fent ressonar altre cop —ens diu— la llengua en què fou escrit davant l'augusta columnata*».⁴¹ Una vegada tornat a Barcelona i superada parcialment la terrible adversitat —parcialment, perquè de fet Rubió viuria seriosament afectat de la vista durant la resta dels seus dies—, es disposà a efectuar un segon viatge a Grècia durant l'estiu de 1896. En aquesta ocasió sí que el seu periple resultà ben fructífer: va poder recórrer els llocs que, en altre temps, constituïen els nostres ducats i, de retorn a Catalunya, aturant-se a Palerm, on fou rebut amb gran afectuositat pel famós arxiver baró Raffaele Starrabba i pel seu segon el *cavaliere* Giuseppe Travali, va aconseguir setanta-tres documents nous que s'afegiren al nucli incipient del projectat *Diplomatari*.

Però aquestes troballes tan satisfactòries no feien més que inflamar en l'ànim de Rubió l'anhel de prosseguir les seves recerques amb noves indagacions en d'altres arxius. I així es dirigí a Roma i, no podent con-

40. En una carta del dia 7 de març d'enguany, el Dr. Nikólaos A. LIVADARAS, catedràtic de Filologia Grega clàssica a la Universitat d'Atenes i actual president de la Societat Filològica Parnassós, em va comunicar que, en efecte, el Dr. Antoni Rubió i Lluch figura com a membre honorari d'aquesta Societat i que en el catàleg corresponent als anys 1937-1939 consta la notícia de la seva defunció.

41. Segons Rubió (doc, p. XXI, nota 24), Kambúroglus explica aquest fet en un article que, amb el títol «Una exclamació catalana», va publicar en grec al diari *Hestia*, d'Atenes, el dia 5 de març de 1913.

sultar el fons del Vaticà, va continuar viatge cap a Venècia. A la ciutat lacustre, al gran Arxiu dei Frari «*tan tranquil i acollidor*» i del qual recordarà amb gran enyorança sempre més «*la quietud de l'indret on radica, tot i la proximitat del Gran Canal, i la clapa verdejant d'uns jardins immediats*»,⁴² va obtenir noves informacions i un conjunt de vuitanta documents nous. Amb tots ells va anar preparant durant anys la seva col·lecció diplomàtica, amb la col·laboració de la seva muller que l'ajudà «*abnegadament a posar en net les còpies i en llur confrontació*»,⁴³ i gràcies al seu acurat estudi va confegir alguns articles nous: *El ducat català d'Atenes en el regnat de Joan I* i *La lengua y cultura catalanas en Grecia en el siglo XIV*. Falta-ven, però, per arribar a la tercera i culminant etapa de la seva vida científica, un nou viatge a Itàlia per continuar els treballs d'arxiu i una nova estada a Grècia per identificar, si era possible, les traces de la nostra llunyana permanència. El primer viatge, en companyia del seu fill Jordi, el va poder efectuar a partir de finals de juny de 1907, aquesta vegada mercès a la generosa contribució de l'Ajuntament de Barcelona, atorgada a precís d'Hermenegildo Giner de los Ríos. Va passar per Gènova, anà a l'Ambrosiana de Milà i, per indicació del qui aleshores n'era prefecte, monsenyor Achille Ratti, després papa Pius XI, es dirigí tot seguit a la Biblioteca Vaticana on, assistit pel prefecte, el jesuïta Pare Franz Ehrle, després cardenal, va treballar fins al seu tancament per vacances. Encara a l'Alma Città va aprofitar per acudir a la Biblioteca Nacional, perquè, com diu tan senzillament i encertadament, «*sense molt treball de biblioteca les recerques concretades al fons d'arxius poden portar a descobrir el Mediterrani*».⁴⁴ Així mateix, s'ha de destacar que, durant aquest sojorn a Roma, va conèixer un altre dels grans, l'historiador anglès William Miller que, l'any següent, publicaria una de les obres de referència obligada en l'estudi de la Grècia medieval, *The Latins in the Levant*.⁴⁵ L'amistat amb Miller fou també sòlida: al marge d'una extensa correspondència epistolar hi ha la ressenya que sobre el seu llibre va publicar Rubió, immediatament després d'haver sortit, a l'Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans i, per part de Miller, un bell article sobre l'historiador català a la revista grega *Hellinikà* (1928). Continuant viatge, a Venècia Rubió va aplegar nous documents que donaria a conèixer a Atenes, el 1927.

42. RUBIÓ, DOC, p. xxiv.

43. *Ibid.*, p. xxvi.

44. *Ibid.*, pp. xxvii-xxviii.

45. *Ibid.*, p. xxviii.

L'anada a Grècia, la tercera, ara amb la finalitat de complementar geogràficament les recerques històriques, la va poder realitzar a la fi de la primavera i a començaments d'estiu de 1909. En aquesta ocasió l'acompanyava el seu deixeble Ramon d'Alòs-Moner i de Dou, que n'ha deixat una amena i suggeridora descripció en el seu llibre *Impressions d'un viatge a la Grècia*.⁴⁶ Amb anterioritat a l'embarcament cap a l'Hel·lade els dos estudiosos sojornaren durant un mes a Itàlia «per tal d'estrènyer les relacions del novell Institut d'Estudis Catalans amb les principals societats històriques d'aquella nació».⁴⁷ Sortits de Bríndisi —el famós port que, encara a l'actualitat, és punt de partida cap a Grècia i on, segons la tradició, morí el poeta de l'*Eneida* just en tornar d'aquest país— arribaren a Corfú l'endemà i prosseguiren viatge en direcció a Patres. D'aquesta ciutat fins a Atenes el recorregut el varen fer en tren, vorejant el golf de Corint i seguint, per la banda del Peloponès, el pas de mar que separa les regions d'aquesta península de les de la Grècia continental. Un cop a Atenes i retrobats els amics i col·legues, des de l'historiador Lambros i el metge Geòrgios N. Mavrakís, traductor al neogrec de diverses monografies de Rubió, fins al rector de la Universitat, el famós numismàtic Ioannis Svoronos, director del *Journal International d'Archéologie Numismatique*, i l'escriptor i historiador Konstandinos Rados de la *Societat Històrica i Etnològica* (en el Butlletí de la qual Rubió havia publicat feia ja uns quants anys alguns dels seus articles), visitaren algunes de les institucions científiques més representatives de la capital, sempre amb la intenció d'obtenir el màxim de notícies per a la realització de futurs treballs i també per a enfortir els lligams de col·laboració científica entre grecs i catalans. Per damunt de tot, però, l'objectiu del viatge era seguir pas a pas i amb deteniment les petjades dels almogàvers en les terres de Grècia durant el segle XIV. Es tractava de recórrer els territoris dels ducats per veure si hi quedaven restes arqueològiques de l'època de la dominació catalana i per esbrinar també si el record d'aquesta dominació encara es mantenia viu entre els habitants. Admirablement recomanats pels seus amics atenesos —tots ells persones d'una gran influència— i acompanyats del fotògraf de l'Institut Alemany d'Atenes, senyor Gustav Röhrer, Rubió i el seu deixeble iniciaren l'expedició científica —de la qual havia de sortir l'esplèndida monografia *Els castells catalans de la Grècia continental*— el dia 29 de juny. L'itinerari de

46. D'ALÒS, Ramon: *Impressions d'un viatge a la Grècia* (Conferències donades al Centre Excursionista de Catalunya els dies 8 i 15 d'abril de 1910). Barcelona: Impremta «L'Avenc», 1911.

47. *Ibid.*, p. 5.

la visita comprenia els llocs de Tebes (*Estives*, segons l'antiga denominació catalana), Queronea (*La Cabrena*), Orkhomenós, Livadià, Lamia (*El Citó*), Hipati (*Neopàtria* o *La Pàtria*) i Àmfissa (*Salona* o *La Sola*). Tots ells varen ser visitats i en tots ells els erudits catalans foren rebuts per les forces vives: des dels alts directius de la Companyia anglesa de dessecació del llac Copais, que s'ocupaven de les obres que es duïen a terme en la planura on tingué lloc la famosa batalla, fins als nomarques o prefectes de la regió, que els posaven a disposició una petita escorta per acompanyar-los, tothom acollí amb una amabilitat i amb un afecte extraordinaris Rubió i el seu acompanyant. La descripció del viatge que aquest fa en l'opuscle indicat és, repeteixo, molt interessant i divertidíssima. Bon observador, resta sorprès davant tot el que veu: les esglésies gregues, que anomena, molt curiosament, *cismàtiques* («*Visitem la principal iglesia, que es la primera cismàtica que conec, de petites dimensions y que fa de catedral, perquè Patras és bisbat*»),⁴⁸ les estacions de la línia de tren Patres-Atenes («*les estacions que anem seguint són petites, esquifides: fins n'hi ha alguna qu'em fa pensar, no sé per què, en aquests establiments dels voltants de Barcelona, com la Serafina de Pedralbes...*»),⁴⁹ paisatges que li recorden constantment indrets de Catalunya («*les costes que anem seguint semblen de vegades les de Garraf*»⁵⁰ diu referint-se a la ribera de l'Àtica que mira Salamina, i més enllà, quan es dirigeixen a Neopàtria, «*a mig camí-troben els banys d'Hypati, d'aigua com la de la Puda de Montserrat...*»)⁵¹ També el sobten determinats costums dels grecs, com ara aquest que no puc deixar de reportar:

Un dematí havíem anat a l'iglesieta de Santa Irene, que era mig a les fosques. Enlluernats per la llum del carrer, no sabíem ont posavem els peus; y veus-aquí que a lo millor quasi ensopego, en un recó, ab un bulto que resultà esser un difunt col·locat en el seu bagul, però obert, tot abandonat, perquè sembla que tenen costum de portar els cadavres a l'iglesia per deixar-los-hi tota la nit. Després varem veure una dona, segurament extranya a la família, que'l devia haver vetllat.⁵²

O fins i tot la mateixa arquitectura de la ciutat d'Atenes, que en aquella època s'expansiona i vol convertir-se en una metròpolis moderna

48. *Ibid.*, p. 8.

49. *Ibid.*, pp. 8-9.

50. *Ibid.*, p. 10.

51. *Ibid.*, pp. 46-47.

52. *Ibid.*, p. 35.

(«En general no es un gran gust el que ha presidit en l'edificació: per tots els carrers, per les places, trobareu una casa, una academia, ab fatxada de Parthenon o de qualsevol temple antic. El nostre taller den Masrieras veu repetit a cada pas, lo qual produeix certa monotonia») ⁵³ que viu intensament i que assimila ràpidament, sobretot en el terreny de l'espectacle, les novetats que arriben de tots els punts d'Europa.⁵⁴

Totes aquestes impressions que acabo de recollir —i d'altres que podria afegir-hi i que deixo de citar amb una gran recança— són un testimoni humaníssim d'unes actituds —perquè és segur que Rubió també compartiria les sensacions del seu deixeble— obertes a la comprensió i plenes de respectuosa admiració per un país i per una gent. Al costat d'elles abunden les mostres de l'interès realment excepcional pel treball que han de dur a terme i la descripció viva i entusiasta dels grans monuments antics, des de l'Acropolis o el Ceràmic fins al santuari de Delfos o l'Altis d'Olimpia, sempre de la mà de Pausànies, que Alòs anomena el *Baedeker de l'antiguitat*, «preciós llibre —diu— que millor que cap altre registra tots els monuments de la patria de Pericles y de l'Atenes de l'emperador Adrià».⁵⁵

Amb l'esperit commogut, després d'aquest que seria el seu darrer viatge a Grècia, Rubió dóna a conèixer, en una vintena d'anys successius, una llarga sèrie de monografies que, com a resultat de la investigació pacient als arxius de Catalunya i d'Itàlia i de les hores de continuada reflexió dels textos fins aleshores desconeguts i trobats en aquests arxius, constitueixen, segons Kenneth M. Setton, l'illustre historiador contemporani de la catalanocràcia, el millor de la seva producció, una producció intel·lectual que gairebé surt tota a la llum pública des de les pàgines de l'Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans, contribuint d'aquesta manera —juntament amb d'altres científics— a donar un prestigi extraordinari a l'esmentada publicació i a la Corporació que l'edita. Són també aquests anys, de 1909 a 1937,

53. *Ibid.*, p. 24.

54. *Ibid.*, p. 29. Diu Ramon d'Alòs: «Es clar que a l'arribar a la capital, de lo més que ns interessava conèixer, era'l teatre grec clàssic. Un dia que anàvem a veure la representació d'una tragèdia d'Esquil (sí no m'erro), no sé per quines raons no ns fou possible. En canvi ns vàrem haver de contentar ab alguna que altra comedieta en grec modern y traduccions d'obres com *La Tosca* (el drama), *La Mascotte*, la cèlebre *Viuda Alegre* (que no havíem deixat de sentir, se pot dir, ni un sol dia d'ençà que érem fóra de Barcelona) y *El Dúo de l'Africana!* Haig de confessar que aquesta última m va divertir de debò, per més que a Barcelona m'avorreixi. Y podeu pensar la gràcia amb que ballarien la jota aquella bona gent! Quin efecte més ridícol, y, a l'ensem, quina profanació pera la llengua d'Homer, rebaixada a traduir obres insubstancials com *El Dúo* o *La Granvia!*» No he pogut resistir la tentació de copiar aquest fragment del llibre que, repeteixo, té, com he apuntat, un interès considerable.

55. Alòs, *Impressions*, p. 21.

els anys de la lenta preparació del *Diplomatari* que, a partir de 1914, es comença a imprimir a la tipografia de L'Avenç i que sortirà, amb data de 1947, acabat d'estampar per la Impremta-Escola de la Casa de Caritat de Barcelona. Abans de la seva aparició definitiva, una vegada més i com a prova de la generositat i de la seva fidelitat envers els amics, Rubió accedirà a la petició d'Anna, la vídua de Lambros, i li cedirà alguns dels documents inèdits que té recollits perquè siguin divulgats, com ja he indicat, el 1927, a través de les pàgines de la revista *Neos Hellinonimion*, fundada per l'historiador i polític grec. El *Diplomatari*, que, dissortadament, no arribarà a veure editat, serà l'obra definitiva de la seva vida i el cim de la seva celebritat, una celebritat que proclamen tantes i tantes institucions científiques que s'honoren de tenir-lo entre els seus membres. I una vida llarga i fecunda que transcorre per múltiples camins, però que es realitza en plenitud quan recorre aquells que foren, en l'edat gloriosa de Catalunya, els nostres únics camins possibles, els camins de la Mediterrània, els camins de Grècia.⁵⁶

56. Vull recordar, en aquest punt, les paraules tan significatives de Lluís NICOLAU D'OLWER en el seu llibre *L'expansió de Catalunya en la Mediterrània Oriental* (Barcelona: Edicions Proa, 1974, p. 15): «Catalunya, poble mediterrani, troba a la Mediterrània la font de la seva puixança; és gran mentre la seva política va d'acord amb el seu interès comercial; més n'hauria estat, i potser n'hauria tret reserves per a travessar els segles d'aplanament, si la unitat del poble català —de tots els qui parlaven 'lo bell catalanesc', com diu En Mun-taner— llavors tan íntimament sentida, hagués encarnat en una sòlida estructura».

Rubió i la Grècia catalana

L'Histoire est l'ingrédient sans quoi aucune conscience nationale n'est viable.

Fernand BRAUDEL

En la introducció a la seva valuosa *Geschichte des Byzantinischen Staates*,⁵⁷ Georg Ostrogorsky traça un quadre molt detallat de l'evolució dels estudis sobre Bizanci. Partint de l'interès per l'antiguitat clàssica, que ens seria coneguda, sobretot a partir del Renaixement, gràcies a les aportacions dels Khrisoloras, Argirópulos, Bessarió i d'altres savis bizantins, aquests estudis començarien a adquirir una importància particular i una autonomia pròpia només ja entrat el segle XVI quan, a Alemanya, Hieronymus Wolf, deixeble de Melanchthon, passava a ocupar-se dels autors bizantins i publicava les obres dels historiadors Zonaràs, Niketas Khoniates i Nicèfor Gregoràs. D'aquesta manera concebia un *Corpus Bizantinae Historiae* i posava les bases per a l'aprenentatge d'unes matèries que, després d'ell, i bé que tímidament, va continuar ja sense interrupció fins a meitat del segle XVII. A partir d'aquest moment, en la França refinada i culta del Rei Sol, l'activitat editorial prengué una forta embranzida gràcies a la protecció oficial i a una labor tenaç dels erudits, historiadors, homes de ciència i juristes. D'aquesta manera sorgí el *corpus* del Louvre, una collecció molt prestigiosa —de la qual derivaran les de Venècia i les de Bonn— que donà a conèixer, per primera vegada, moltes obres desconegudes d'autors bizantins. Figura senyera d'aquesta plèiade d'estudiosos fou la de Charles Du Fresne Sieur Du Cange, home d'un saber vastíssim que, al costat de moltes altres obres i tresors lexicogràfics —el famosíssim *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis*—, deixà escrita la seva *Histoire de l'empire de Constantinople sous les empereurs français* (1657), llibre molt meritori i encara avui objecte de referència.

Els treballs de Du Cange, continuats pels seus condeixebles i alumnes, a França i a d'altres països europeus, pel que fa a la història —que és el tema que ara ens interessa— culminen, entre 1776 i 1778, amb l'aparició del cèlebre llibre d'Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall*

57. Aquesta obra fou publicada a Munic, completament revisada, el 1963. N'hi ha una traducció italiana (cf. nota 94) que és la que utilitzo en aquest treball.

of the Roman Empire.⁵⁸ S'ha produït, però, al llarg del segle que separa l'obra de Du Cange de la de Gibbon, un canvi radical d'actitud envers el món i la civilització bizantina. Amb la Il·lustració l'interès pels estudis bizantins va decaure per complet. Pesaven molt algunes consideracions, com les de Montesquieu i d'altres, que veien en l'Imperi bizantí un teixit de revoltes, de sedicions i d'infàmies, o un trist epíleg de la civilització romana que els emperadors, amb l'adopció del cristianisme, haurien contribuït a anihilar. L'obra de Gibbon, en molts d'aspectes, era filla d'aquesta prevenció. Ell mateix —i ho subratlla Ostrogorsky— deia sovint que, en escriure la història de la decadència de Roma, havia narrat en les seves pàgines el triomf de la barbàrie i de la religió, una idea que, encara alguns anys més tard, persistia, per exemple, en el meravellós volum de Stendhal que descriu les seves passejades a Roma:

Du haut des ruines du Colisée, on vit à la fois avec Vespasien qui le bâtit, avec saint Paul, avec Michel-Ange. Vespasien, triomphant des Juifs, a passé sous cet arc de triomphe que vous apercevez là-bas, à l'entrée du Forum, et que, de nos jours encore, le Juif évite dans sa course. Ici, plus près, est l'arc de Constantin; mais il fut construit par des architectes déjà barbares: la décadence commençait pour Rome et l'Occident.⁵⁹

Aquest era, en general, l'esperit amb què, com a conseqüència de les doctrines de l'Encyclopédie, eren judicats els mil cent anys de la història de l'Imperi Romà d'Orient. Amb tot, cal dir que l'obra de Gibbon, que, com he indicat, parteix d'aquests prejudicis inicials, és un monument per la seva erudició, pels seus judicis i fins i tot pel bell estil amb què fou escrita. Arnaldo Momigliano, el gran historiador i classicista recentment desaparegut, recorda en el seu bell pròleg a l'edició italiana de Gibbon que aquest manifesta, en el capítol novè del seu llibre, que «és una cosa rara que l'antiquari i el filòsof es trobin junts en una sola persona».⁶⁰ Recorda també que Gibbon apareix en l'escena de la historiografia just en el moment en què s'origina la forta polèmica entre els erudits, que s'esforcen i lluiten gairebé exclusivament per aconseguir una acumulació de dades i

58. La primera edició de la immortal obra de GIBBON va aparèixer a Londres el 1776. Faig servir la traducció italiana publicada per l'editor Einaudi (*Storia della decadenza e caduta dell'Impero Romano*, en tres volums, Torí, 1967) i que conté un bell assaig introductori d'Arnaldo MOMIGLIANO («Il contributo di Gibbon al metodo storico», vol. I, pp. XVII-XXXVIII).

59. STENDHAL, *Promenades dans Rome*, dins el volum *Voyages en Italie*. París: Gallimard-Bibliothèque de la Pléiade, 1973, p. 611.

60. GIBBON, *Storia*, p. XVII (citació de Momigliano).

notícies extretes de la consulta de les fonts més diverses, i els filòsofs, que clamen contra aquells i afirmen que un cúmul de dades no fa la història i que l'estudi de la civilització, el dret, la religió i el comerç són més importants que els tractats diplomàtics o les batalles. Contra els cultivadors de l'erudició, en la seva major part membres d'ordes religiosos, s'havia expressat amb gran violència Voltaire («*Malheur aux détails, c'est une vermine qui tue les grands ouvrages*»),⁶¹ el qual, com és de suposar, defensava, per damunt de tot, una reflexió lúcida i racional sobre les idees i els fets de la història. Gibbon, tan afecte als enciclopedistes, però fill d'una tradició i d'una formació en la qual l'estudi i el coneixement de les fonts —de totes les fonts, clàssiques, bizantines i medievals— tenia tanta importància, va tractar d'agermanar en una sola figura la de l'historiador-antiquari i la de l'historiador-filòsof i, tal com assenyala tan encertadament Momigliano, en això la seva actitud és paragonable a la de Winckelmann, l'home que en un camp molt divers —i amb interessos i afeccions culturals molt diferents (era profundament platònic i no admirava, com Gibbon, la cultura francesa)— havia intentat uns quants anys abans d'interpretar, segons nocions filològiques, els treballs dels antiquaris que havien estudiat la supervivència artística de Grècia i Roma.

En el capítol seixanta-dosè del seu llibre *Decline and Fall*, Gibbon fa referència a les gestes dels catalans a l'Àsia Menor i a Grècia. No es pot dir que les seves pàgines mostrin aversió i una manifesta hostilitat contra la Gran Companyia, sinó el contrari, a vegades deixen traspuar fins i tot una certa admiració:

Pacificada Sicília, milers de genovesos, de catalans i d'altra gent, que havien combatut per terra i per mar a sou dels aragonesos i dels angevins, es varen fusionar en un sol poble per la semblança dels seus costums i interessos. Quan varen saber que els turcs havien envaït les províncies asiàtiques de l'imperi grec, deliberaren de prendre part en aquella recollecció de pagues i de botí i Frederic, rei de Sicília, molt generosament els va oferir els mitjans per anar-se'n. Després de vint anys de fer la guerra, la seva pàtria era la nau o el camp, no tenien altra professió ni propietat que les armes, no coneixien altra virtut que el valor i les seves mullers s'havien convertit en unes dones no menys intrèpides que els seus marits o amants. Es deia que els catalans, amb un sol cop de sabre, eren capaços de partir en dos un cavaller i el seu cavall i aquesta opinió era, ja de per si, una arma poderosa.⁶²

61. *Ibid.* p. xx (citació Momigliano).

62. *Ibid.*, p. 2.548.

Però no ens hem d'enganyar. Per a Gibbon les gestes dels almogàvers no són sinó un conjunt d'aventures militars, més o menys heroïques, promogudes per uns interessos crematístics molt clars. I així no estalvia pas judicis ben severos respecte a la Companyia: parlant dels habitants de Filadèlfia, alliberats del jou turc després d'una valerosa campanya dirigida per Roger de Flor, cita un historiador grec i afirma amb ell «*que aquells habitants havien caigut del foc a les brases i que l'enemistat dels turcs era menys funesta que l'amistat dels catalans*». ⁶³ Poc després també els fa responsables, per les seves exigències pecuniàries, de la greu crisi econòmica de l'Imperi i de la forta depreciació del títol de la moneda. Res no apareix a les seves pàgines sobre l'establiment de la Companyia a l'Àtica, ni tampoc no ens dóna cap notícia sobre l'estat d'Atenes i la seva forma de govern en l'època catalana. I és que Gibbon utilitza exclusivament fonts gregues. La seva informació prové de Paquimeres, de Gregoràs i, d'entre els moderns, de Du Cange, l'historiador francès que en la seva obra no arriba a aclarir, respecte als almogàvers, quina és la seva exacta procedència. Única excepció entre les fonts de Gibbon, que desconeix completament Muntaner, figura la *Expedición de los Catalanes y Aragoneses contra Turcos y Griegos* de Francesc de Montcada, un llibre «*que els espanyols exalcen com un model de composició i d'estil*» i que confessa haver llegit, gràcies a una cita de Du Cange, amb plaer, tot i que li retreu que no digui mai les fonts que utilitza i que sigui impossible trobar una confirmació de les seves asseveracions. ⁶⁴

Gairebé un segle més tard, i pel que fa a l'epopeia dels catalans, la situació no ha canviat. I encara en alguns autors que se n'ocupen la trobem judicada amb més apassionament. Aquest és el cas, per exemple, de Konstantinos Paparrigópulos, l'autor de la monumental *Història de la nació grega des dels temps més antics fins als nostres dies* (1860-1877). Paparrigópulos, l'historiador nacional de Grècia, escriu en uns moments d'eclosió del sentiment nacionalista després de la publicació del llibre, que ja he citat, de Fallmerayer. En aquells anys en què el país ha obtingut la llibertat, pagada a un preu molt alt, i s'esforça per construir un Estat modern, sobirà i independent, no ha d'estranyar que les pàgines del seu primer historiador siguin essencialment una obstinada defensa del seu poble grec i un atac contra tots els qui, al llarg dels segles, en un moment o altre, l'han subjugat. I en aquest sentit la dominació catalana no és una excepció: és vista

63. *Ibid.*, p. 2.549.

64. *Ibid.*, p. 2.551, nota

com una invasió estrangera, com una altra intromissió violenta en la històrica hellènica. I, en conseqüència, en el capítol sisè del llibre tretzè de la *Història*, titulat precisament *La Companyia Catalana*, Paparrigópulos descriu amb detall la nostra presència i la reconstrueix, per descomptat, sobre la base de fonts exclusivament bizantines. En més d'una ocasió anomena els almogàvers «*banda de malfactors*» i no deixa de citar els famosos versos del poeta de la *Crònica de Morea* que, en referir-se a l'acció d'abatiment de les fortificacions de Tebes, el 1331, atribuïda a Alfons Frederic, exclama:

Ves el pecat. El varen fer els gossos Catalans.
Que varen destruir un castell com aquest, una gran fortalesa!⁶⁵

En realitat, es tracta d'una reacció fins a un cert punt ben comprensible: moguts sobretot per les teories que circulen sobre la impuresa de la raça i per altres tòpics semblants, com ara el del bandolerisme, els grecs es defensen i passen al contraatac violent. Així cal entendre, entre d'altres mostres que podria aportar, l'obra de Spirídon P. Lambros que, sota la influència del seu mestre Paparrigópulos —al qual, com he apuntat, hauria de succeir en la seva càtedra d'història a la Universitat d'Atenes—, estrena i publica, el 1870, el drama històric *El darrer comte de Salona*, un autèntic pamflet anti-català que Rubió i Lluch analitzava i contestava el 1881 des de les pàgines de *La Veu del Montserrat* i, dos anys després, en la seva monografia *La expedición y dominación de los catalanes en Oriente juzgadas por los griegos*. Però, abans d'entrar a parlar de l'obra historiogràfica de Rubió, he d'assenyalar que, a la mateixa època en què es donava a conèixer el libel del jove Lambros, un historiador ben conegut, Karl Hopf, publicava a Leipzig el seu fonamental estudi *Griechenland im Mittelalter und in der Neuzeit*, que tanta llum havia d'aportar al coneixement d'un període tan obscur i desconegut.

Rubió declara en el pròleg tantes vegades citat del *Diplomatari* que allò que va desviar l'orientació dels seus estudis, decantant-la cap a la Grècia medieval, fou el llibre de Stamatiadis —*Els catalans a l'Orient*— i el llibret de Hopf, *De historiae ducatus atheniensis fontibus*. D'aquí, doncs, arrenca tota la seva dedicació d'historiador de la Grècia catalana. D'aquí i també d'una sèrie de raons molt poderoses que en certa manera ja he anticipat. En efecte, en les pàgines anteriors, mostrant només alguns exemples dels molts que podria adduir, hem vist que la història dels catalans a

65. Versos citats per PAPARRIGÓPULOS a *Història de la Nació Grega des dels temps més antics fins als nostres dies* (Atenes: Galaxia, 16 volums, 1969-1972), vol. XIII, p. 274.

Grècia a l'edat mitjana era tractada pels historiadors d'una manera incompleta i partidista. Com el famós interdicte papal que durant tants anys va pesar com una llosa damunt dels nostres almogàvers, així semblava que la fama, no gens propícia, que havien transmès per una banda els historiadors bizantins i per l'altra les tradicions populars gregues, fortament adverses al bon nom dels catalans, es mantindria inalterable i indesmentida per sempre més. La presència catalana en terres de l'Hèllade era considerada com una intrmissió greu d'una colla de desvalguts i sanguinaris que, en un moment determinat, havien vingut a trencar un equilibri. Quin equilibri, però? Cal que això ens ho demanem i que tinguem en compte que, no ja l'Imperi, que es trobava sempre en una situació precària, sinó el territori dels ducats —la ciutat d'Atenes, les regions de l'Àtica, la Beòcia, la Fòcida, etc.— des de feia segles i segles vivien una vida de total submissió a la pròpia Ciutat —la *Reina de les Ciutats*, la *Nova Roma*— o a les potències estrangeres vingudes d'Occident. En aquest sentit, els almogàvers, que s'installaven a la Grècia central i a l'Àtica i es convertien en senyors de ciutats i viles, després d'haver-les obtingut per la força de les armes, feien exactament el mateix que els croats llatins havien començat a fer almenys des de 1204, data fatídica del saqueig de Constantinoble. Però, tot i amb això, repeteixo, la catalanocràcia, el domini català de Grècia, era molt mal vista per múltiples raons, tant pels uns —els historiadors grecs— com pels altres, és a dir per la majoria dels historiadors occidentals. Ben pocs escriptors, per no dir cap, s'aturaven a pensar quins foren els veritables motius de l'arribada de la Companyia, que va ser molt ben rebuda, no ho oblidem, davant la seriósíssima amenaça turca. Parlen sí, més amb sorpresa que no pas amb admiració, del valor i de l'heroisme dels catalans en les terres de l'Àsia Menor, perseguint els otomans fins a les Portes de Ferro i alliberant, per uns quants anys, l'Imperi d'un perill que el 1453 es va demostrar realment fatídic. En canvi, sense analitzar la conducta tan dubtosa del basileus i del seu fill, que arriba fàcilment al recurs tan pobre de l'assassinat polític, es rabegen a recordar, una i mil vegades, la crueltat dels catalans, el caràcter desprietat de la seva, tan tristament famosa venjança, perpetrada a través de tot el territori romaic, des de les riberes de la península de l'Athos fins a l'Àtica, des de Cassàndria al Cap de les Columnes.

Rubió i Lluch, des del primer moment, s'adona d'aquesta situació injusta. Veu que l'expedició dels catalans constitueix, d'entrada, un fet històric ben apassionant que té, com és natural, els seus aspectes positius i els seus aspectes negatius, aquests darrers, amb tota probabilitat, més nombrosos i més espectaculars que no pas els primers. I es llança a l'aventura d'in-

tentar, si és possible, traçar una rectificació d'aquest quadre que ens és tan advers. Per als homes de la Renaixença el tema dels almogàvers i de l'expedició era un tòpic de caire heroic reiteradament evocat. Rubió, que viu immers en aquest clima i que participa d'aquest sentiment —torno a recordar que el seu pare és el cantor de la nostra *Orientada!*—, s'enfrontarà al seu estudi històric d'una manera que no dubto a qualificar, ara mateix, d'exemplar. Hauria pogut fer, simplement com a reacció, molt humana, envers els altres historiadors, una apologia —més o menys brillant i també més o menys partidista, amarada d'un no dissimulat xovinisme— de la nostra anada i estada a les terres de l'Orient. Però, per fortuna nostra, no ho fa, no cau en un error tan fàcil. Rubió es proposa d'estudiar seriosament la qüestió per mirar d'aportar-hi una mica més de llum. És indubtable que el seu objectiu és el de canviar, fins allà on es pugui, l'opinió que ens és tan desfavorable. És evident que es proposa corregir una visió que respecte a Catalunya considera que és lleugerament miop, que vol que estigui en el fi la balança de la justícia històrica, durant molt de temps massa decantada només cap a una banda. Però, al marge de tot això, i admetent per començar l'apreciació de Setton «*but Rubio y Lluch's work is not all of the same value*»,⁶⁶ diré que l'actitud del nostre historiador és sempre raonada, ponderada, plena de seny i de senzillesa, en una paraula, modèlica, com acostuma a ser sempre l'actitud dels grans savis. Ell és ben conscient de la situació hostil i dura de la qual parteix en iniciar la seva gran empresa intel·lectual, però sap també que la seva pròpia condició de català li ha de permetre, a ell més que no pas a altres, de poder comprendre quin va ser l'abast real de la nostra expedició, de poder salvar la deficiència, envers els catalans, dels historiadors anteriors. I així, amb la més gran modèstia, parla dels seus esforços per superar aquesta deficiència, de la seva «*improbataasca*» i confessa obertament:

Sols un fill de Catalunya podia imposar-se-la, perquè no basten els esforços de l'erudició, ni el talent de l'historiador, per a dur a terme d'una manera fecunda una obra històrica. És necessari també, per a estudiar el passat, demanar a l'amor les seves ales, i cap cosa no és tan fecunda en aquest cas com l'amor filial, car sols aquest pot comprendre d'una manera intensa la fesomia i el cor d'una mare. Tots els mèrits d'un Gregorovius no li han donat un exacte coneixement de l'interès i de la vàlua que ofereix la petita i obscura història d'una Catalunya forana arrelada en terra grega.⁶⁷

66. SETTON, Kenneth M.: *Catalan Domination of Athens*. Cambridge, Mass. 1948, p. 286. Hi ha una segona edició, revisada, en la col·lecció *Variorum Reprints*, Londres, 1975.

67. RUBIÓ, DOC, p. xxxiv.

En aquest text, si el llegim amb atenció, ens adonarem d'una paraula que ja he dit fa un moment. Es tracta de la paraula *comprendre*, molt important, reveladora, al meu entendre, d'una manera de ser i de fer noble, aciençada i prudent. Rubió inicia el seu *iter*, que el portarà a ser l'historiador de la Grècia catalana, el 1879. Fins quatre anys més tard, a començaments de 1883, no trobo imprès cap testimoni especial del seu interès pel tema. Són anys de lectura, de reflexió, d'aprenentatge d'una llengua, no gens fàcil, el coneixement de la qual li és absolutament necessari per a la seva nova i agosarada activitat. Són també anys durant els quals Rubió estableix els contactes internacionals —i molt particularment amb Grècia— indispensables per obtenir la informació desitjada. En el primer cas, en el de les lectures, Rubió s'encara amb els clàssics de la historiografia bizantina —Tomàs o Teòdul Magister, Gregoràs, Khalkokondilis, Paquimeres— i, si no els troba traduïts a una llengua més assequible, es posa a fer-ho ell mateix sense cap pretensió, perquè, segons diu, els seus articles són només «*una serie de artículos en los que no me cabe originalidad ninguna ni más esfuerzo que el de transcribir o traducir páginas más o menos desconocidas*». Adverteix, a més, que «*no trato de trazar un nuevo panegírico de las casi fabulosas hazañas de la Compañía Catalana en su aventurera expedición, ni de repetir lo que cien veces se ha dicho...*» i, encara, que «*Jaime Nonell, de la benemérita Compañía de Jesús, sapientísimo helenista y autor de una gramática greco-latina... me ha facilitado muchas veces la interpretación de ciertos pasajes que a mi escasa comprensión se presentaban erizados de dificultades*».⁶⁸ No es pot demanar, em sembla, ni més honestedat ni més exemplaritat i, si bé és cert que ens trobem davant dels primers passos de l'autor, cal dir que aquestes dues virtuts, al costat de moltes altres, es faran paleses i l'acompanyaran al llarg de la seva dilatada i admirable vida i obra.

En ella tracta, en primer lloc, de llegir els escrits dels adversaris per comprendre. Mentrestant, gràcies als seus contactes amb Grècia —i aquí torno a repetir que la figura del gran folklorista Nikólaos G. Politis hi juga un gran paper (en tot cas l'estudi de la correspondència conservada a l'Arxiu dels Rubió, quan això sigui possible, vindrà a corroborar, o a desmentir, aquesta suposició)— va poder conèixer l'abast i el contingut d'una sèrie de tradicions, llegendes i tota mena de maledicències contràries als catalans.

68. RUBIÓ i LLUCH, Antoni: «Nicéforo Gregoras y la expedición de los catalanes a Oriente». *Museo Balear* (Palma de Mallorca) 2ª època II (15 de gener - 31 d'octubre de 1885), pp. 401 i 408, nota.

Així es va originar la seva primera monografia que parla dels judicis dels grecs sobre la nostra dominació. L'havia motivada un altre factor al qual ja m'he referit: el drama teatral de Lambros sobre les nostres suposades crueltats en el comtat de Salona. Rubió, en aquest seu primer treball, tot i que no deixa de fer algun comentari crític, es limita a exposar el resultat de les seves recerques amb humilitat i amb claredat, sense animadversió ni crispació, tot i que sap —i ho adverteix— que el tema no serà del tot agradable per a nosaltres:

*No esperéis, señores, hallar en ese recuerdo vivo que, como testimonio imperecedero de la gloria de nuestra raza, se ha conservado en el pecho de los griegos, desde la época de la invasión hasta nuestros días, frases parecidas á las que á aquellos valientes soldados consagran nuestros historiadores y poetas; antes por el contrario, preparaos á oír tales ultrajes y menosprecios, y á encontrar en ellos tanto rencor y animosidad, que en su misma exageración, o en la expresión constante de unos y de otros, muestran la flaqueza de ánimo del pueblo que los dicta, y la duradera impresión de terror que en él sus vencedores dejaron.*⁶⁹

Un cop donades a conèixer aquestes opinions dels historiadors i del poble grec sobre els catalans i amb l'afany de poder arribar un dia a contrarestar-les, Rubió es llança a efectuar el registre sistemàtic dels Arxius, començant pel de la Corona d'Aragó. I aquí, en aquest fet que ara pot semblar tan elemental, radica el seu gran encert i s'amaga la clau del seu èxit: tres anys després d'haver lliurat a la impremta la seva primera monografia, un conjunt de documents importantíssims descoberts al nostre arxiu reial li permet de donar a la llum un segon estudi en què, sota el títol de *Los navarros en Grecia y el ducado catalán de Atenas en la época de su invasión*, analitza aquest episodi tan complex que va contribuir, sens dubte molt decisivament, a la fi de la nostra dominació a Grècia. Aquest treball, que contenia un apèndix documental molt ric i que havia sorgit una mica precipitadament a causa d'una anunciada visita al nostre arxiu del gran Ferdinand Gregorovius, posa de relleu una sèrie de fets que cal tenir en compte perquè són molt propis de Rubió i Lluch i expliquen clarament la seva manera de procedir. En primer lloc, el nostre historiador, que el que es proposa és arribar a escriure la narració completa de la catalanocràcia a l'Orient, no dubtarà mai de reelaborar un capítol que ja havia redactat amb anterioritat si s'adona que nous descobriments i noves tro-

69. RUBIÓ i LLUCH, Antoni: *La expedición y dominación de los catalanes en Oriente juzgadas por los griegos*. Barcelona: Impr. de Jaume Jepús, 1883, p. 10.

balles ho fan necessari. Aquest és, per exemple, el cas del treball que ens ocupa: publicat el 1886, el seu autor, en el llindar de l'última etapa de la seva vida, encara seguirà estudiant-lo i farà saber, sense cap mena de rubor, que allò que torna a publicar el 1924, en ocasió d'un Congrés de Bizantinologia a Bucarest, en part corregeix, modifica —i, en algun punt, amplia— allò que prèviament ja havia exposat.⁷⁰

Rubió és ben conscient, doncs, que el seu és un *work in progress* molt llarg, difícil i subjecte a tota mena de modificacions. I ho accepta amb senzillesa, sense dramatismes: sap que el bon resultat d'una bona labor d'investigació és una suma de molts factors, incloent-hi les equivocacions. Cal tenir només la modèstia de saber-les reconèixer i la gallardia de saber-les corregir. En una nota al seu article *Els darrers prohoms d'Atenes de l'època catalana* llegim aquestes exemplars paraules: «*Ens complauem aquí en rectificar les infundades suposicions que se'ns escaparen tractant d'aquest episodi (es refereix a l'arribada de la grega Zoí, muller de Romeu de Bellarbre, a Atenes després de la presa de Mègara l'any 1374) en la Grècia catalana des de 1370 a 1377, pàgines 69 i 70*». Així, doncs, no és estrany que en l'extensa bibliografia de Rubió hi trobem alguns títols repetits: l'avenc, el progrés en l'estudi n'ha fet indispensable una nova redacció. Aquest és el cas d'un altre treball, premiat per la Fundació Patxot l'any 1926 i que ha restat inèdit, titulat *El record dels catalans a Grècia en la tradició popular històrica i literària hispano-estrangera*. Ha de ser, sens dubte, una ampliació de la monografia que sobre el mateix tema havia publicat l'any 1883.⁷¹

I seguint amb altres mostres d'ulteriors correccions i reelaboracions citaré els estudis sobre els historiadors bizantins que, iniciats durant els anys 1879-1885, cristallitzaran el 1927 en el bell i interessant opuscle sobre *Paquimeres i Muntaner*.⁷² En les pàgines d'aquest treball hi ha certament moltes coses que criden l'atenció. En primer lloc, Rubió, després

70. NICOLAU D'OLWER, Lluís, en el seu article «Les dernières études sur les catalans en Grèce», *Byzantion* (Brusselles) II, 1925 (1926), p. 673, escriu: «La mémoire présentée par M. Rubió au Congrès de Byzantinologie de Bucarest est la mise au jour d'une partie de son travail publié en 1887, *Los navarros en Grecia y el ducado catalán de Atenas*».

71. RUBIÓ, *loc.*, p. xv.

72. RUBIÓ i LLUGH, Antoni: «Paquimeres i Muntaner». *Institut d'Estudis Catalans. Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica* (Barcelona) I, 2 (1917), pp. 33-60. Uns extrems d'aquest article es troben a la Biblioteca de l'Institut de Filologia Bizantina de Munic amb la dedicatòria autògrafa de Rubió als professors August Heinsenbergr «profond connaisseur et éditeur de Pachymères», i Karl Krumbacher, «directeur de la *Byzantinische Zeitschrift*». La notícia, veritablement significativa, la dec al col·lega i amic Ernest Marcos, a l'actualitat alumne d'aquest il·lustre Institut.

de lloar la tendència dels historiadors bizantins cap a l'objectivitat històrica, subratlla:

Que l'historiador ha d'ésser impersonal i imparcial i, per damunt de tot, esclau de la veritat, és un ideal sense excepció, per tothom acceptat, per tothom desitjat i fins per alguns vehementment exposat.⁷³

I, en efectuar la comparació entre els dos escriptors, no dubta de sostenir que «*com a artista, el català li és superior per la gràcia i amenitat de l'estil, i sa càlida efusió; més, en canvi, el bizanti el venç en cultura, en maduresa de judici i en profunditat psicològica en la pintura de caràcters*».⁷⁴

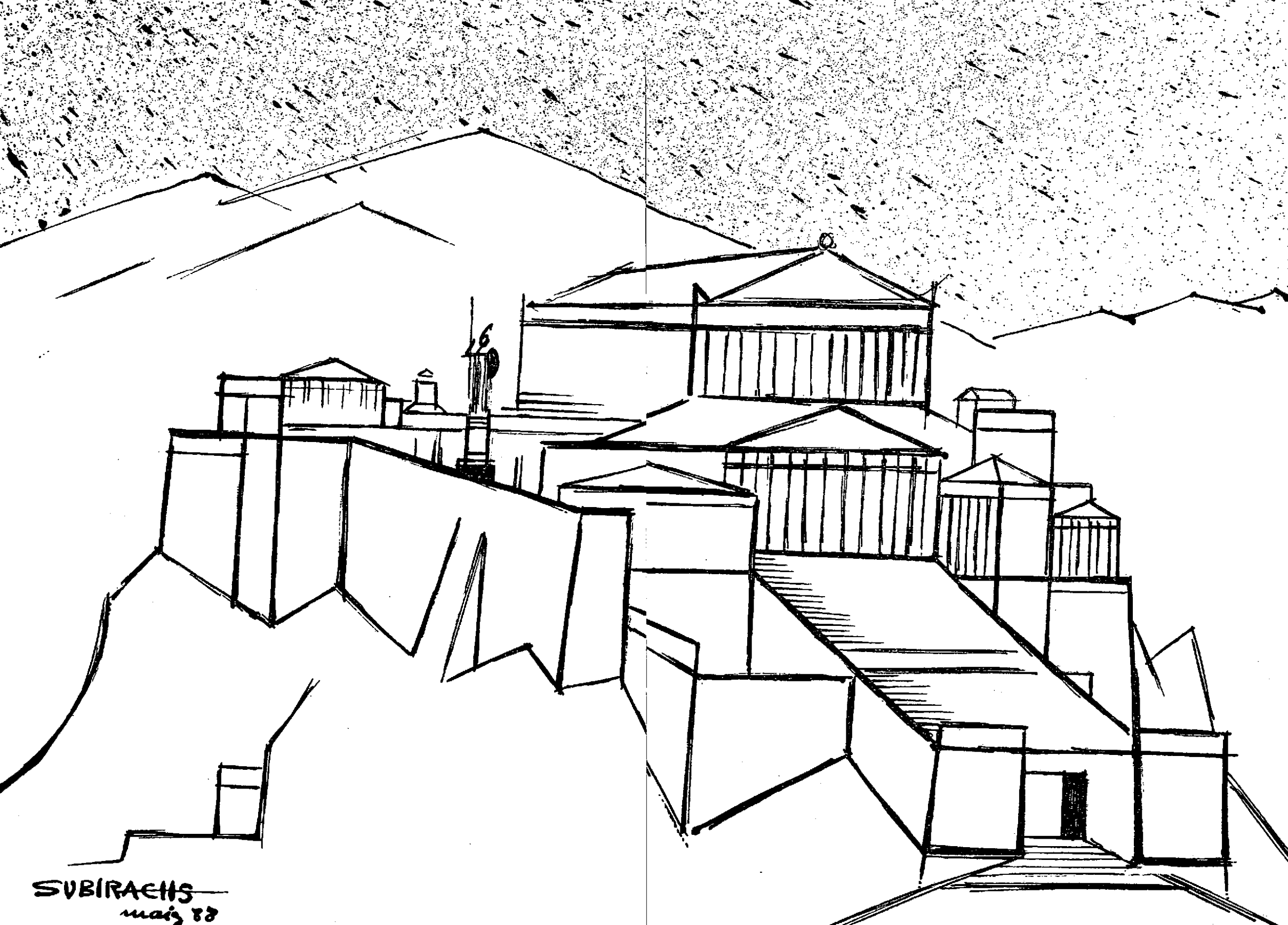
Amb tot, i continuant amb l'anàlisi de la seva obra, és lícit considerar que les primeres aportacions de Rubió, que obeeixen a un desig, molt comprensible, d'intentar clarificar una situació adversa, no tenen ni la informació ni, en conseqüència, aquella profunditat i rigor que caldria desitjar a causa de diversos motius, entre d'altres per manca d'una tradició anterior o, simplement, per no disposar d'elements materials («*tancada la Vaticana —explica en una ocasió— vaig estar encara uns dies a Roma estudiant a la Vittorio Emmanuele algunes obres d'història bizantina que no podia consultar a Barcelona*»)⁷⁵. Però és cert que aquesta situació d'una certa precarietat inicial es resol, amb els anys, d'una manera absolutament satisfactòria. I no només pel fet d'haver sabut trobar i donar a conèixer uns documents interessants, sinó perquè, sobre la base d'aquests documents, s'ha aplicat una metodologia adequada que, partint d'ells, es fonamenta en la reflexió, en la recerca i en la confrontació de dades, és a dir, en l'estudi i la consulta constants de totes aquelles disciplines auxiliars que ajuden a recrear un període històric, a descobrir-ne totes les seves facetes i tots els seus aspectes i a presentar-los, les unes i els altres, raonadament, amb una nova vida. En aquest sentit, Rubió ja advertia que les seves recerques als arxius, per poder donar bons resultats, havien d'anar acompanyades de la màxima informació i havien de ser confrontades amb tota mena de notícies i de coneixements subsidiaris. Sobre aquest principi es va basar tota la seva labor i per això, amb tota justícia, Setton va poder assenyalar que els treballs de maduresa, aquells que foren realitzats en finalitzar l'etapa

73. *Ibid.*, p. 6.

74. *Ibid.*, p. 6.

75. RUBIÓ, DOC, p. XXVII.

Dibuix de Josep Maria Subirachs
en homenatge
a Antoni Rubió i Lluch

SUBIRACHS
mai 88

de perquisició als arxius i que varen aparèixer als Anuaris de l'Institut d'Estudis Catalans entre 1907 i 1933 «*represents Rubió y Lluch at his best*». ⁷⁶

Això pel que fa al mètode. Quant a la temàtica analitzada per Rubió val a dir que és molt àmplia però, tot i amb això, al llarg dels seus treballs veiem que constantment afloren algunes idees molt precises que són exposades i defensades amb ardor. En primer lloc hi ha el gran descobriment de Rubió: la carta firmada pel rei Pere el Cerimoniós que conté l'anomenat *Elogi de l'Acropòlis*. Sens dubte ens trobem aquí davant d'un text important que ens dignifica i del qual podem ben bé enorgullir-nos perquè, s'interpreti com s'interpreti la seva sòbria prosa cancelleresca, el fet és que en ell un monarca concedeix una guàrdia especial, no per reforçar la que ja hi havia al «Castell de Cetines» —perquè, no ho oblidem, durant tota l'Edat Mitjana i, sense por d'exagerar, es pot dir que fins arribar al moment de la independència de Grècia, al segle passat, l'Acropòlis era un castell, una fortalesa amb clares finalitats defensives i ofensives— sinó expressament per efectuar la custòdia de «*la pus richa joia qui al mont sia*». Estem, en efecte, davant d'un document sorprenent, meravellós. Rubió va tenir la immensa fortuna de descobrir-lo i va saber treure'n un gran partit:

El sentiment d'aquestes meravelles —*es refereix a les de l'Acropòlis*— o al menys el sentiment conscient d'elles, no havia quedat palesat mai en l'Occident en cap document cancelleresc, literari o històric del passat, fora del conservat en el nostre arxiu, i al parlar d'ell per primera vegada, vàrem poder traure d'aquest fet, amb orgull i amb fonament... que 'ls catalans de Grècia no havien estat tan bàrbars, ni tan despullats de tot amor i comprensió de la bellesa, com s'ha acostumat a representar-los. ⁷⁷

En les seves mans, doncs, la lletra reial es va convertir en un atot considerable: tot un Gregorovius, assabentat del seu contingut, admetia que aquest *Elogi de l'Acropòlis* «*era a Occident, després de llargs segles, el primer testimoni del renaixement de la consciència de la seva excepcional bellesa*» i, tot seguit de destacar que el judici del monarca era un judici absolutament estètic, manifestava: «*L'investigador català, al qual devem l'edició d'aquest document i de molts d'altres sobre Pere IV com a duc d'Atenes, va concloure correctament, a partir d'aquella expressió del rei, que els catalans a Atenes no eren de cap manera uns bàrbars completament mancats de la consciència de la bellesa, tal com acostumen a re-*

76. SETTON, *Catalan Domination*, p. 287.

77. RUBIÓ i LLUCH, Antoni: «Significació de l'Elogi de l'Acropòlis d'Atenes pel rei Pere'l Cerimoniós», Madrid, 1925, p. 47.

presentar-los».⁷⁸ Per començar, doncs, aquesta afirmació de l'historiador alemany no era poca cosa. Rubió obtindria a partir d'aquí el reconeixement i l'acceptació de moltes de les seves altres afirmacions: que els catalans d'Atenes havien sabut crear una administració pròpia als ducats i que d'aquesta administració no n'haurien estat exclosos els propis grecs («*c'est pendant notre domination tenue pour tyrannique et oppressive qu'apparaît pour la première fois, dans la vie politique et sociale le peuple grec, pauvre et oubliée...*»)⁷⁹. En aquest punt només cal veure l'interès de Rubió per la figura del grec Dimítrios Rendi que, en els anomenats *Capítols d'Atenes* —un altre dels documents cabdals, segons el nostre historiador— apareix plenament incorporat a la vida oficial com a persona que ha «*mantengut la lealtat, feultat e puritat de la sacra reyal majestat de la sacra corona d'Aragó*»,⁸⁰ o per Nicolau Macri «*notharium publicum in dictis ducatibus Athenarum et de la Patria et per totam jurisdictionem dicti domini regis in partibus Romanie*».⁸¹ I tampoc no es pot deixar de banda l'atenció de l'investigador per altres aspectes, com l'administració de la justícia, l'organització eclesiàstica, el comerç, etc., que proven que, veritablement, els ducats no eren una república de lladres i de malfactors.

I encara, per damunt de totes aquestes constatacions, en sobresurt una que per a Rubió és suprema: poder saber amb tota seguretat —gràcies a la troballa a l'Arxiu de Palerm d'un document del 7 de gener de 1372 escrit «*vulgari cathalanorum eloquio, secundum usum et mores civitatis eiusdem*»—⁸² que la llengua catalana havia estat utilitzada a Grècia com a llengua dels afers administratius. Sobre aquest punt, que traeix una sensibilitat molt aguda pel problema lingüístic —un problema viscut intensament per Rubió en dies molt difícils, i alhora ben prometedors, per a la nostra parla, hauré d'insistir-hi en el darrer apartat del present discurs. Vull subratllar ara, això sí, que entre els múltiples aspectes de la història dels nostres ducats que Rubió va abordar en gairebé una quarantena o cinquantesena d'articles, el tema de la llengua el va interessar enormement:

Era una tradició històrica admesa que la llengua catalana s'era mantinguda en la Grècia continental com idioma cancelleresc en l'època de la nostra dominació, emperò mancaven les proves testimonials d'un fet tan

78. GREGOROVIVS, *Història*, p. 195 (vol. II).

79. RUBIÓ i LLUCH, Antoni: «Une figure athénienne de l'époque de la domination catalane: Dimitri Rendi» (Cf. apartat bibliogràfic, any 1926), p. 195.

80. RUBIÓ, *DOC*, document CCCXCI, p. 474.

81. *Ibid.*, document DCII, p. 638.

82. *Ibid.*, p. xxxviii.

interessant. La troballa d'aquestes proves és estada una de les més grans recompenses de les meves recerques.⁸³

Arribats a aquest punt, he de dir, però, que no són només uns quants temes concrets allò que podem trobar si examinem tots els seus treballs: hi ha en el seu conjunt —si no del tot realitzada, almenys completament traçada amb tota la informació necessària— la història de la nostra aventura grega. Rubió, tot i que ho desitjava, sembla que no la va arribar a redactar: consta reiteradament com una voluntat però, ara com ara, no he pogut saber que s'hagués materialitzat. Potser l'estudi sistemàtic del seu arxiu ens donarà una gran sorpresa. Potser. De moment, però, el que sí puc afirmar amb la més absoluta rotunditat és que, si bé ell no arribà, doncs, a escriure la història completa dels catalans a Grècia, amb el seu treball immens va fer possible que, després d'ell, altres historiadors —i penso sobretot en la gran figura de Kenneth M. Setton— poguessin realitzar-la. Per això vull fer tot seguit un breu elenc —breu perquè podria ser molt llarg— dels principals historiadors que, partint del *Diplomatari* de Rubió i dels seus escrits, aporten novetats —o apreciacions diverses i també correccions— sobre el tema de la catalanocràcia. I he de començar citant dos noms molt vinculats al mestre, Ferdinand Gregorovius i Spiridon P. Lambros. Pel que fa al primer ja he insistit prou al llarg del present discurs en la importància de la relació que entre ells dos es va establir. Rubió, en un article publicat a la *Revista de Catalunya*,⁸⁴ va explicar amb tots els detalls com Gregorovius seguia amb interès les seves recerques a l'Arxiu de la Corona d'Aragó. El savi alemany, immortal autor de la més bella història de Roma a l'Edat Mitjana, volia fins i tot, en un moment donat, traslladar-se a Barcelona per escorcollar, ell personalment, els fons del nostre arxiu. Per això Rubió es va decidir a publicar, una mica precipitadament, com ja he indicat, el seu treball sobre la presència dels navarresos als ducats l'any 1379. Això va fer desistir a Gregorovius del seu viatge a Barcelona però en canvi, tot i la seva decepció, perquè s'esperava molt més dels documents, és evident que va utilitzar amb gran profit l'aportació de l'historiador català: només cal, per comprovar-ho, fullejar la seva *Geschichte der Stadt Athen*. A partir del capítol vuitè del llibre segon i al llarg de tot el llibre tercer el nom de Rubió apareix constantment repetit i el seu treball⁸⁵ és objecte de múltiples citacions. Per això es pot afirmar

83. *Ibid.*, p. xxxviii.

84. «La gestació i el contingut de la "Història d'Atenes" de Gregorovius en el seu aspecte català». (Cf. apartat bibliogràfic, any 1926.)

85. Em refereixo a la monografia *Los navarros en Grecia...*

que un dels primers homes de ciència deutors de Rubió és el gran Gregorovius. I això sol ja és una gran glòria! Ara bé, cal dir així mateix que, per la seva banda, Rubió concedia una gran autoritat a Gregorovius i que, en conseqüència, es va servir molt dels seus treballs. És indiscutible que dues de les monografies publicades per l'historiador de l'Atenes medieval (*Atenes en els temps obscurs* i *La llegenda sobre l'estudi de les lletres a l'Atenes del segle XII*) foren àmpliament examinades per Rubió de cara a la realització d'alguns dels seus treballs, molt particularment el seu discurs d'ingrés a l'anomenada Acadèmia Provincial de Belles Arts de Barcelona (*La Acròpolis de Atenas en la época catalana*) i, més tard, la seva contribució a l'homenatge a Menéndez Pidal (*Significació de l'Elogi de l'Acròpolis pel rei Pere'l Cerimoniós*). Per a aquest darrer també va consultar, a més, els escrits del bisbe Akominatos publicats per Lambros en la seva traducció grega del llibre de Gregorovius.⁸⁶

I aquí he de fer notar que ens trobem davant d'un llibre important per molts conceptes. En primer lloc perquè, sense cap mena de dubte, Rubió el va manejar molt sovint: fou un dels llibres que més el varen ajudar en el desenvolupament dels seus estudis, tant és així que les monografies que he citat i que figuren en apèndix en aquesta versió grega és molt probable que Rubió les conegués només a partir de l'edició de Lambros. Però hi ha més encara i és que l'edició grega del llibre de Gregorovius és molt més completa que no pas la primera edició original en alemany. Aquest fet es deu exclusivament a Lambros, que la va voler enriquir amb uns estudis propis i amb l'edició dels textos del bisbe Miquel Akominatos —que Rubió, com acabo de dir, cita amb freqüència— i d'altres personatges històrics, des de Neri Acciaiuoli a l'historiador Khakokondilis, i amb un tercer volum que conté tan sols documents («*Documents que es refereixen a la història medieval d'Atenes, en la major part inèdits, publicats per Spiridon P. Lambros*») originaris de la Biblioteca Laurenziana i dels arxius del Vaticà, de Palerm, de Venècia i de la baronessa Firidolfi-Ricasoli.

I és precisament en la primera pàgina del pròleg d'aquest tercer volum de fonts documentals que Lambros ens comunica que un bon nombre dels textos que presenta li han estat oferts per Rubió i Lluç. Havent tingut notícia de l'obtenció per part del savi català de molts documents a l'Arxiu de Palerm li'n va proposar la cessió per incloure'ls en el seu llibre:

86. GREGOROVIVS: *Història*, pp. 659-729 (Apèndix del traductor, Sp. P. Lambros).

*Il y a quelques années, vous m'aviez écrit que vous prépariez la publication de documents nouveaux concernant Athènes que vous aviez trouvés à Palermo et Venise. J'ai traduit l'histoire d'Athènes au Moyen Âge de Gregorovius et je la publierai en grec au commencement de 1904 avec beaucoup d'additions et un appendice de documents nouveaux que j'ai trouvés dans diverses bibliothèques. Je voudrais donc savoir si, en cas que vous ne pensez plus à la publication de vos documents, vous pourriez me les céder pour cet appendice et à quelles conditions. Il s'entend que ces documents seront mentionnés d'être retrouvés et copiés par vous.*⁸⁷

No cal dir que la resposta fou positiva i no ha d'estranyar que fos així si es té en compte el caràcter generós de Rubió i la seva naturalesa tan senyorial. No hi insistiré més perquè el tema seria llarguíssim. He volgut, però, reportar aquests dos exemples, el de Gregorovius i el de Lambros, per fer veure com aquests grans savis eren capaços d'unir esforços i d'intercanviar-se informació per tal de servir allò que era l'autèntica passió de la seva vida: la història de la Grècia medieval. I des d'aquesta passió, a la relació intel·lectual s'afegia, enllà dels anys, un altre tipus de relació, molt més humana, que transcendeix, i de molt, qualsevol altre lligam o vinculació. Per comprendre-la, cal que ens aturem davant d'aquestes sentides i commovedores paraules que Rubió escrivia, com a necrològica del seu gran amic, a l'Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans l'any 1920:

Amb tot i que coneixia a fons els clàssics grecs, dels quals la seva maravillosa memòria retenia grans fragments, féu el gran sacrifici, més gran encara, per tal que sentia intensament les bel·leses totes de l'art grec, de consagrar sa llarga vida intel·lectual, al període més ingrat i obscur de la història de sa terra, al període bizantí, car ell pensava que la història i la literatura clàssiques eren un patrimoni de la humanitat, que tenia en ells perpètuament fits els ulls, mentre que la pobre història medieval, plena d'espines i grops, ¿a qui més podria interessar, sinó a un fill de la mateixa Grècia?... Desterrat per les vicissituds de la política a la àrida i allunyada illa de Scopelos, malalt i sadollat d'amargura son esperit, m'escrivia quatre mesos abans de morir que preparava, gairebé sense ajuda de llibres, i sols *aidé merveilleusement par ma mémoire*, una obra sobre els estudis històrics a Grècia, durant el primer segle de l'independència (1821-1921).⁸⁸

Continuant el meu recorregut per entre les obres dels historiadors que segueixen de lluny o de prop les petjades de Rubió, trobo els noms de Schlumberger i de Miller. Quant al primer —que va publicar per primera vegada el segell de la host catalana descobert a la col·lecció del comte Pierre de Viry, l'any 1925— havia donat a conèixer a primers de segle

87. RUBIÓ, DOC, p. XXIII, nota 28.

88. *Op. cit.*, pp. 853-854 (per a la referència completa, cf. l'apartat bibliogràfic).

(1902) la seva *Expédition des «Almugavares» ou routiers catalans en Orient de l'an 1302 à l'an 1311*, una obra prou notable que Nicolau citarà sovint en el seu llibre *L'expansió de Catalunya en la Mediterrània oriental*, tot i que no s'estalviarà pas de fer-li algunes correccions i algun retret, quan calgui. William Miller tindrà en compte les descobertes de Rubió en la redacció del seu capital estudi *The Latins in the Levant* (1908) i, anys més tard, en publicar una ressenya del llibre de Rubió *Los catalanes en Grecia: últimos años de su dominación*, es plany que encara no hagin sortit a la llum «*dues grans obres: la Història de la Grècia catalana i l'Arxiu diplomàtic de la Catalunya Oriental en el segle XIV*». Destaca també que Rubió «*com a català és més competent que qualsevol altre estranger per judicar el caràcter i els mòbils dels seus compatriotes i encara que escrigui amb orgull patriòtic sobre l'extraordinari caprici de la sort, que va associar un estol de soldats catalans vagabunds amb la ciutat dels savis, no dreix, no obstant, una franca simpatia pels grecs habitants dels ducats d'Atenes i de Neopàtria*».⁸⁹ Això ho escrivia el 1927. Nou anys més tard, el 1936, el seu treball *A Lady of Thermopylae* i el de R. M. Dawkins (*The Catalan Company in the traditions of Mount Athos*) constituïrien el testimoni del reconeixement dels bizantinistes envers l'obra de Rubió i, d'aquesta manera, ell i Dawkins representarien la comunitat internacional d'estudis bizantins en l'homenatge que, organitzat per l'Institut d'Estudis Catalans, aplegà tan gran nombre de treballs de tan relleu, que aparegueren en tres grossos volums.

I he de deixar de banda, per no fer interminable una relació que ja és molt llarga, molts noms i moltes contribucions importants, des de J. B. Bury —amb el seu quart volum de la famosa *Cambridge Medieval History* dedicat tot ell a la història bizantina (*The Eastern Roman Empire 717-1453*)— fins als continuadors de l'escola francesa de Schlumberger (Diehl, Bréhier) i el propi Nicolau d'Olwer que, seguint els camins fressats pel mestre, enllesteix, el 1926, la seva síntesi sobre la nostra expansió vers l'Orient, alhora que divulga el relat que d'aquesta expansió va escriure Muntaner.⁹⁰ I arribo ja a l'extraordinària figura de Kenneth M. Setton. Si fa poc he sostingut que la idea perseguida per Rubió era la de redactar la història completa de les gestes dels catalans a Grècia i que,

89. MILLER, William: Ressenya, en grec, del llibre *Los catalanes en Grecia: últimos años de su dominación. Cuadros históricos. Helliniká* (Atenes) I (1928), pp. 179-180.

90. Em refereixo a *L'expansió de Catalunya a la Mediterrània Oriental* (vegeu nota 56) i a l'edició, la introducció, el text i les notes de la part de la *Crònica* de Muntaner relativa a l'expedició dels catalans a l'Orient.

pel que sabem, aquesta idea havia quedat irrealitzada, ara he de dir que va ser l'historiador nord-americà qui va acomplir el desig del nostre científic. Setton ha estat, en efecte, l'historiador definitiu de la catalanocràcia, amb els seus esplèndids llibres *Catalan Domination of Athens*, publicat el 1948, i, posteriorment, amb el recull d'articles reunits en el volum *Athens in the Middle Ages* (1975).⁹¹ Però Setton no hauria pogut realitzar la seva obra monumental sense l'existència de la labor gegantina de Rubió. I així ho reconeix, ell mateix, amb la més gran elegància, en les pàgines del seu llibre que per a nosaltres és ja tot un clàssic:

*The evidence of my admiration for the work of Rubió y Lluch is to be found in the extent to which I have followed him. A love of Athens, an interest in Catalonia, and a respect for the magnitude of Rubió y Lluch's scholarly achievement were what led to the writing of this book. Although I have made wherever possible the original sources the foundation of this study, I have read Rubió y Lluch carefully and drawn upon his knowledge and his wisdom; and, acting upon the belief throughout this study that quod verum est meum est, sometimes I have even paraphrased him, especially in cases where he dealt with documents not yet published.*⁹²

Amb anterioritat a aquest llibre havia aparegut la *Història de l'Imperi bizantí* del rus A. A. Vassíliev. Es tracta d'un dels manuals clàssics per a l'aprenentatge de la història de Bizanci. A les pàgines 259-260 del segon volum de la traducció castellana, publicada a Barcelona el 1946, trobem aquestes paraules que fan referència a l'aportació de Rubió:

*Ignoramos aún la historia general y completa de la dominación catalana en Grecia, pero conviene señalar que las antiguas obras y las opiniones tradicionales sobre este punto deben ser revisadas y modificadas, y ha de escribirse una nueva historia sobre el gobierno catalán en Grecia fundándose en una documentación nueva.*⁹³

Curiosament, el nostre historiador, quan va aparèixer la versió francesa del llibre de Vassíliev l'any 1932 —d'aquesta versió procedeix la castellana, que acabo d'esmentar—, va fer-ne una ressenya a l'Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans en la qual, sense deixar de lloar el llibre, no s'estalvia pas de lamentar-ne una errada d'interpretació més aviat còmica:

91. SETTON, Kenneth M.: *Athens in the Middle Ages*. Londres: Variorum Reprints, 1975. Conté, entre d'altres articles, «The Catalans in Greece, 1311-1380», «Catalan Society in Greece in the Fourteenth Century» i «The Catalans and Florentines in Greece, 1380-1462».

92. SETTON: *Catalan Domination*, p. 286.

93. VASSÍLIEV, A. A.: *Historia del Imperio bizantino*. Barcelona: Iberia-Joaquín Gil editores, S. A., 1946, pp. 259-260 (tom II).

Després (vol. II, p. 289) recull les tradicions que nosaltres vàrem publicar en 1883, sobre el trist record que han deixat els catalans a Grècia. Però, després, en vista dels documents descoberts a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, reacciona contra l'injust judici dels escriptors estrangers, respecte de la nostra dominació, en la qual és de doldre que hagi caigut en la greu errada de suposar que els catalans fundaren a Atenes una *universitat*, per no conèixer el significat medieval de la paraula *universitat*.

Amb tots aquests testimonis i d'altres que afegiré a continuació queda clarament demostrat el reconeixement, al més alt nivell científic i acadèmic internacional, de la personalitat de Rubió i de l'innegable valor de la seva contribució a la bizantinologia. Georg Ostrogorsky en el seu manual d'història bizantina afirmarà que «*Rubió ha acomplert recerques d'un valor notable sobre la història dels catalans a l'Orient*».⁹⁴ Però en aquests anys que van des de l'aparició del llibre de Setton fins al d'Ostrogorsky, al qual acabo de referir-me, ens trobem molt freqüentment amb una altra figura de gran talla intel·lectual i que restarà per sempre molt relacionada amb Rubió. Es tracta del dominic Raymond-Joseph Loenertz. Aquest, al llarg de tota una vida d'estudi i d'investigació va publicar treballs importantíssims, alguns dels quals sobre la història —i molt particularment sobre la història eclesiàstica— dels nostres ducats. Apareguts inicialment la majoria d'ells en la revista *Archivum Fratrum Praedicatorum* —revista excellent en la qual llegim molt sovint i en articles molt diversos el nom de Rubió—, amb posterioritat han estat compilats en dos grossos volums sota el títol de *Byzantina et Franco-Graeca*.⁹⁵ Del seu conjunt a nosaltres ens interessen molt especialment dues contribucions del volum primer (*Hospitaliers et Navarrais en Grèce, 1376-1383. Regestes et Documents* i *Une page de Jérôme Zurita relative aux duchés catalans de Grèce, 1386*) i, sobretot, l'extensa monografia, en dues parts, del volum segon: *Athènes et Néopatras. I. Regestes et Notices pour servir à l'histoire des duchés catalans (1311-1394)* i *II. Regestes et Documents pour servir à l'histoire ecclésiastique des duchés catalans (1311-1395)*. No em dispo ara i aquí de fer una ressenya crítica de les aportacions del pare Loenertz. D'altra banda he de confessar que no seria,

94. OSTROGORSKY, Georg: *Storia dell'Impero bizantino*. Torí: Einaudi, 1968, p. 516, nota.

95. LOENERTZ, Raymond-Joseph, o. p.: *Byzantina et Franco-Graeca*. Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, volum I, núm. 118 (1970), volum II, núm. 145 (1978). Cito LOENERTZ, *Byzantina*.

amb tota probabilitat, la persona més capacitada per fer-la. Però sí que no em vull estar de comentar alguns aspectes d'aquests treballs ben visibles fins i tot per al lector menys especialitzat. Començaré per dir que l'obra del savi dominic és, des de tots els punts de vista, d'aquelles que causen veritable respecte. Loenertz se'ns mostra en la totalitat de les seves pàgines com un investigador incansable, molt documentat, sagaç, com un home que domina a la perfecció el seu ofici i que de llargues i llargues hores de rastreig per entre els documents sap extreure'n uns fruits veritablement notabilíssims. Però, amb tot, he de confessar que moltes vegades de la lectura de les seves obres es desprèn una certa olor acre que produeix una sensació inevitablement desagradable. Molts dels seus judicis, sens dubte fonamentats i raonats, traeixen, no obstant això, una actitud de superioritat, posen al descobert un caràcter fàcilment irritable. Loenertz corregeix sovint opinions dels seus antecessors i, en fer-ho, compleix perfectament el seu deure, però, al meu entendre, ho fa d'una manera poc delicada. No té en compte que moltes vegades, per no dir sempre, es progressa només sobre la base de molts errors. I així quan s'adona d'alguna equivocació comesa per algun historiador, com per exemple Karl Hopf, exclama:

La Geschichte Griechenlands de Karl Hopf tient de la chronique plus que de l'histoire. Une foule de détails, souvent disparates, y sont réunis...⁹⁶

Són paraules que, encara que estiguin carregades de raó (de fet Rubió ja havia indicat alguns errors de Hopf), no es pot negar que han estat escrites amb una certa acrimònia que desmereix, i de molt, la pulcritud del seu treball. Però el pare Loenertz és així i així cal acceptar-lo. També he de dir —i amb això mostra fins a quin punt és contradictori!— que, just al costat de les paraules citades i referint-se al mateix historiador i a la mateixa obra, és capaç d'escriure que «*il était inevitable que Hopf comît plus d'une erreur. Il serait odieux et mesquin de le lui reprocher...*».⁹⁷ Amb tot, però, ell li retreu els errors sense cap mena de consideració.

I, naturalment, el nostre Rubió és víctima dels seus retrets i de les seves correccions. Cosa ben legítima, repeteixo, si no fos que el pare Loenertz no és del tot just quan formula algunes apreciacions. Afirmar, poso per cas, en el seu treball *Athènes et Néopatras* que el va emprendre «*après la lecture du beau livre de M. Kenneth M. Setton sur Athènes catalane*»,⁹⁸

96. LOENERTZ: *Byzantina*, p. 381 (vol. I).

97. *Ibid.*, p. 381.

98. LOENERTZ: *Byzantina*, p. 183 (vol. II).

però, tot seguit, primer en una nota i després dins el text, dóna a entendre com si el llibre de Setton no fos de cap manera deutor envers els treballs de Rubió perquè la seva aparició —segons el dominic— és anterior a la del *Diplomatari*:

Pour juger équitablement, le travail de M. Setton il ne faut pas oublier qu'il fut composé avant la publication du Diplomatari de l'Orient Català de A. Rubió i Lluch (Barcelone, 1947), auquel M. Setton put renvoyer seulement en corrigeant ses épreuves.⁹⁹

En un altre text, redactat d'una manera una mica ambígua, sembla que vulgui dir que, amb el llibre de Setton, l'obra de Rubió ha quedat ja completament superada.¹⁰⁰ A continuació assenyala —i, de fet, aquesta és l'única constatació indiscutible— que alguns documents de Rubió estan mal datats («*je constatai qu'une vingtaine de documents étaient mal datés; que notamment sept pièces publiées sous la date 1368, et quatre datées de 1366, remontaient à l'année 1362...*»)¹⁰¹ i que hi ha errors en la identificació d'alguns personatges, sobretot eclesiàstics. Un cop ens ha explicat que, gràcies a les seves correccions, ha aportat onze documents nous a la data de 1362, data crítica per als nostres ducats (bé que, segons ell «*l'histoire de ceux-ci [els ducats catalans] soit en quelque sorte une crise perpétuelle*»),¹⁰² manifesta així mateix que ha esmenat els errors i que ha posat les coses al seu lloc («*les documents mal datés sont, naturellement, ici, à la place qui leur revient*»). No és aquesta ni l'ocasió ni tampoc el moment de discutir els punts de vista del pare Loenertz però, tot i reconeixent la veracitat de les seves correccions i el valor de les seves descobertes, diré que, per una banda, les paraules del mateix Setton citades anteriorment confirmen, em sembla, amb prou claredat, que el savi historiador nord-americà no sols reconeix el seu deute amb Rubió, sinó que ve a dir que sense la contribució d'aquest el seu treball probablement no hauria estat possible. S'ha de tenir en compte que, encara que el *Diplomatari* no sortís fins al 1948, una gran part dels documents descoberts per Rubió ja havien estat publicats amb anterioritat en les seves monografies o bé en el volum tercer de la traducció grega de la *Geschichte* de Gregoro-

99. *Ibid.*, p. 183, nota 1.

100. *Ibid.*, pp. 185-186.

101. *Ibid.*, p. 184.

102. *Ibid.*, p. 184. Com ell mateix assenyala en una nota, la frase és de Setton: «One may perceive here a constitutional crisis of some importance although it must be acknowledged that in the history of the Catalan duchies we find a perennial crisis».

vius.¹⁰³ D'altra banda, hom es pot preguntar d'on parteix i on es fonamenta tota l'obra del propi Loenertz, si no és en els treballs de Rubió? Si aquell ha pogut aportar noves dades i noves correccions és evident que ho ha fet sobre la base d'uns textos que ja existien, i aquests eren els de Rubió! Ell mateix havia escrit l'any 1956 que el *Diplomatari* «ouvrira, nous l'espérons, une ère nouvelle dans les études sur la Grèce medievale».¹⁰⁴

Les paraules de Loenertz, la duresa amb què tracta Rubió —i tants d'altres savis!— queden desautoritzades, insisteixo, per la munió de llibres i opuscles que, sobre el tema del domini català de Grècia, s'han publicat en els darrers anys i pel fet que en tots ells el *Diplomatari* de Rubió i la resta dels seus articles apareixen citats contínuament. Han passat a ser ja obres clàssiques, de referència obligada. I no podia ser d'altra manera. En resumir només amb alguns noms les aportacions que s'han produït en els últims decennis (una bona llista bibliogràfica es pot trobar a l'article de Salvatore Tramontana, *Per la storia della Compagnia Catalana*), no puc deixar de fer esment del llibre del gran bizantinista Paul Lemerle, *L'Émirat d'Aydin, Byzance et l'Occident. Recherches sur «La geste d'Umur Pacha»*, amb continuades referències a les incursions dels catalans per les terres de l'Àsia Menor, de la Grècia del Nord i de la Grècia continental a partir d'un poema d'un cronista turc, Enveri, titulat *Düsturname* o *Llibre d'instruccions*. D'aquest poema ens interessa especialment la segona part, tot el llibre XVIII, amb 2.514 versos, perquè donat que parla únicament d'Umur paixà, emir d'Aydin, conté moltes i moltes dades sobre la Companyia catalana.¹⁰⁵ Lemerle, en aquest valuós llibre, que té, en efecte, el mèrit per ell mateix assenyalat amb justícia de «confronter pour la première fois une source turque aux sources grecques et occidentales et d'introduire dans l'histoire du bassin oriental de la Méditerranée une catégorie nouvelle de documents, dont il faudra désormais tenir compte, les textes turcs»,¹⁰⁶ parteix constantment de fonts catalanes, ja sigui Muntaner o bé Rubió i Nicolau d'Olwer. Tan sols —i ho faig notar sense cap intenció especial— és de lamentar que, en un moment donat, seguint la injusta apreciació de Loenertz, repeteixi el tòpic que Setton «n'a pu profiter du Diplomatari de l'Orient Català de A. Rubió i Lluch»,¹⁰⁷ cosa que, com ja s'ha

103. Vegeu la nota 37.

104. LOENERTZ: *Byzantina*, p. 371 (volum 1).

105. LEMERLE, Paul: *L'Émirat d'Aydin, Byzance et l'Occident. Recherches sur «La geste d'Umur Pacha»*. París: P.U.F., 1957.

106. LEMERLE: *op. cit.*, p. 1.

107. LEMERLE: *op. cit.*, p. 117, nota 2.

vist, no és certa. Amb tot, repeteixo, el llibre de Lemerle, com tots els treballs d'aquest mestre francès, és molt notable i mostra fins a quin punt és absolutament indispensable comptar amb l'aportació del nostre bizantinista.

D'altres obres proven també el que acabo de dir. Entre elles, les del jesuïta R. I. Burns (*The Catalan Company and the European Power, 1305-1311*), o les del professor David Jacoby, de la Universitat hebrea de Jerusalem. Jacoby és autor d'articles molt notables com *La «Compagnie Catalane» et l'État catalan de Grèce. Quelques aspects de leur histoire* o bé *Quelques considérations sur les versions de la «Cronique de Morée»*. Però és en l'esplèndid *Catalans, Turcs et Venitiens en Roumanie (1305-1332): un nouveau témoignage de Marino Sanudo Torcello* que, sobre la base de la *Istoria del regno di Romania* d'aquest autor —autèntica «mine de renseignements précieux sur la principauté franque de Morée, le duché d'Athènes, l'île de Négrepont et le duché de Naxos», segons Jacoby—, aquest ens facilita nous i interessants descobriments.¹⁰⁸ De manera semblant, i ja per acabar, no pot faltar en aquesta relació una referència a Anthony Luttrell que, al costat d'altres publicacions, ha donat a conèixer, molt recentment, uns *Appunti sulle compagnie navarresi in Grecia: 1376-1404*, i a dues historiadores gregues o d'origen grec, Elisabeth A. Zachariadou i Angeliki E. Laiou. La primera ha estudiat l'inici de l'expansió turca a l'Egeu (*The Catalans of Athens and the beginning of the Turkish expansion in the Aegean area*), mentre que la professora Laiou ha investigat el tema de la política exterior bizantina i amb *Constantinople and the Latins - The Foreign Policy of Andronicus II, 1282-1328* ha fet una obra que, pel que fa a l'aportació sobre els catalans, gairebé és comparable a la de Setton.¹⁰⁹

I arribat a aquest punt, i com a conclusió d'aquesta part del meu discurs, potser em serà permès de relatar un fet personal. L'any 1981, trobant-me a Viena en ocasió del XVI Congrés Internacional d'Estudis Bizantins, vaig demanar a una famosa historiadora, en el transcurs d'una agradable conversa durant un sopar a l'abadia de Göttweig, sobre el Danubi,

108. Els treballs de JACOBY que he citat han estat publicats, els dos primers, a la revista *Journal des Savants* i el tercer a *Studi medievali* (Spoleto) xv, 3.^a serie I (1974), pàgines 217-261.

109. LAIOU, Angeliki E.: *Constantinople and the Latins - The Foreign Policy of Andronicus II, 1282-1328*. Cambridge: Harvard University Press, 1972. L'article d'Elisabeth A. ZACHARIADOU fou publicat a les actes del xv.^a Congrés Internacional d'Estudis Bizantins (setembre de 1976), vol. iv, pp. 402-419. Els *Appunti* de LUTTRELL es troben a la *Rivista di Studi Bizantini e Slavi-Miscellanea Agostino Pertusi* (Bolonya) III (1983), pp. 113-127.

si considerava que havia estat realment important l'aportació de Rubió. Amb cara de sorpresa i amb ulls esparverats em va contestar sense dubtar ni un moment: «*Què dius? Rubió va obrir cels als investigadors!*» La rotunditat de la seva afirmació, amb tota la cordialitat i amb tota la força de la llengua romaica, encara ressona a la meua oïda. Aquesta historiadora era Angelikí Laiou, una autèntica autoritat en el tema, com acabo de dir. I tampoc no puc deixar de recordar, amb el més gran respecte i la més gran simpatia, aquell gran mestre Dionísios A. Zakithinós, l'autor del fonamental estudi sobre *Le despotat grec de Morée*. En els meus primers passos per acostar-me a la comprensió de la llengua i de la civilització bizantines i neogregues vaig tenir la sort de conèixer aquest professor que em va rebre amb la més gran afabilitat i em va ajudar generosament només pel fet de ser un compatriota del gran Rubió, i també de Nicolau d'Olwer, que Zakithinós havia conegut a París en els anys de joventut i d'aprenentatge.

Per tot això, pel fet que la figura de Rubió esdevenia patriarcal i mítica per als propis savis grecs, no ha d'estranyar gens, ans al contrari, que Josep Maria Sert, en decorar una de les sales de l'Ajuntament de Barcelona amb la història de la nostra Orientada, volgués posar-hi, al costat de Muntaner i de Desclot, del Partenó i del rei Pere, el retrat d'Antoni Rubió i Lluch. La seva inclusió en les pintures murals de la Sala de les Cròniques no hauria sobtat a ningú, ni ningú no l'hauria discutida perquè, amb els seus treballs, se l'havia guanyada ben legítimament!¹¹⁰

110. DURAN i SANPERE, Agustí: «Sert, pintor d'epopeia», dins *Barcelona i la seva història*. Barcelona: Curial, 1975, p. 483 (volum III).

Rubió i la Grècia moderna

Lo dia en que la rejoyenida Hellade desprecie y perde lo llenguatge de sos antepassats, no será pera l'antich continent mes qu'un poble com qualsevol altre, y el filhelenisme un sentiment que no tindrà rahó de esser.

La citació que encapçala aquest tercer i últim apartat de la meua disertació prové d'un article titulat «*Breus observacions sobre la moderna novela grega*» que, en dues trameses, va aparèixer al periòdic «*Lo Gay saber*» a les acaballes de l'any 1881. Aquestes «*Observacions*» precedien la traducció catalana, feta per Rubió i Lluch, de la novella *Lukís Laras* de l'escriptor grec Dimítrios Vikelas i l'interès que ofereixen és, des de tots els punts de vista, tan excepcional que em porta a efectuar una petita correcció a les paraules que he dit en iniciar aquest discurs. Sostenia, quan he començat, que l'estudiós català de filologia neohel·lènica es trobava amb una tradició que compta amb aportacions de gran qualitat, però que és molt minsa si es considera només el gruix de l'obra realitzada i donada a conèixer fins ara. Confesso que pensava —i així ho he manifestat— en uns noms molt concrets, Riba, Berenguer, Alsina. Rubió, en canvi, tot i que no m'era desconegut el seu coneixement del grec modern, jo el veia només com un bizantinista, el nostre únic i gran bizantinista. Però, a mesura que he anat perfilant aquest treball d'aproximació a la seva figura, he descobert tantes i tantes dades per mi ignorades —i torno a insistir una vegada més que hi ha una immensa labor de recerca a l'arxiu per realitzar!— que no he dubtat gens de titular el meu parlament *Antoni Rubió i Lluch, bizantinista i grecista*. Grecista, sí, perquè al costat de la seva vida dedicada íntegrament a l'estudi de la història medieval de Grècia, apareix constantment una curiositat indesmentida i una viva atenció per la vida i la cultura de la Grècia moderna. D'on, per tant, el títol de *grecista* que li atribueixo, perquè, tal com exposaré a continuació —molt breument, ja que el tema donaria per molt i podria ser de debò inesgotable— ell és, indiscutiblement, a més de bizantinista, el patriarca dels estudis de llengua i de literatura neogregues a Catalunya.

He dit, ja fa una estona, que la descoberta casual d'un llibre d'un historiador grec —Stamatiadis— havia acostat Rubió cap al coneixement de

la llengua neogrega, entre d'altres motius perquè li calia saber-la per assabentar-se del contingut d'aquest llibre que tant li interessava. I així, tot i que coneixia el grec clàssic i que el llibre en qüestió estava escrit en una llengua purista, més acostada, doncs, a la llengua clàssica, va haver de llançar-se a l'aprenentatge, que no li va resultar gens difícil, segons que ell mateix confessa, de la llengua neogrega, «sense disposar de gramàtiques ni de diccionaris especials».¹¹¹ Home d'una rara avidesa intel·lectual no podia, en aprendre la llengua, deixar d'interessar-se per les creacions literàries d'aquesta llengua —al capdavant ell volia ser catedràtic de literatura— i, d'aquesta manera, alhora que adquiria els primers coneixements sobre l'opinió que els grecs tenien de la dominació catalana de Grècia, descobria també l'existència d'una literatura tan bella com inconeguda. I es va lliurar al seu estudi amb el mateix entusiasme —els treballs publicats ho demostren— amb què s'enfrontava amb la nostra expedició històrica.

El paralelisme és total: dos temes que són abordats al mateix moment i seguint un procediment únic. Perquè si, un cop llegida l'obra de Stamatiadis, Rubió sol·licitava dels seus col·legues francesos més informació i més bibliografia sobre la catalanocràcia, pel mateix conducte li arribaven les primeres notícies i els primers auxilis bibliogràfics per poder emprendre una labor seriosa en el camp de la Filologia Neohel·lènica. D'aquesta manera, quan rebia el manual de conversa d'Émile Legrand, que li facilitava una familiaritat més gran amb la gramàtica i el lèxic del grec modern, aconseguia, per obra del marquès de Queux de Saint-Hilaire, la novella, ja citada, de Vikelas en la seva versió original grega i en la traducció francesa feta pel propi marquès. Tot això succeïa a finals de 1879. Justament dos anys més tard, Rubió ja havia enllestit la traducció castellana del llibre de Stamatiadis —que, com he apuntat, encara és inèdita—, havia conegut Vikelas —i, per mitjà de la correspondència, s'havia iniciat entre ells una cordial amistat —i es disposava a publicar, a base de fulletons quinzenals, la novella de l'escriptor grec, tan celebrada i traduïda a diverses llengües (francès, anglès, italià, danès) l'endemà mateix de la seva aparició.

*Lukis Laras*¹¹² i, dotze anys més tard, una antologia de la narrativa grega (*Novelas griegas por Demetrio Bikelas, Jorge Drosinis, Argyros Ef-*

111. RUBIÓ, *DOC*, p. XIII.

112. RUBIÓ i LLUCH, Antoni: «Breus observacions sobre la moderna novela grega», publicades a *Lo Gay Saber* (Barcelona), números XXII i XXIII, any IV, època II (15 de novembre i 1.er de desembre de 1881). Aquestes *Observacions* (així les cito en les notes que segueixen) precedien la traducció catalana de *Lukis Laras* que aparegué a l'esmentat periòdic a partir del núm. XXIII.

taliotis, Constante Palamas y G. M. Vizyienos) són els dos llibres que, al marge d'alguns altres escrits publicats en alguna revista, constitueixen el testimoni de la dedicació de Rubió i Lluch a la literatura neohel·lènica. Algú podrà objectar, en sentir aquesta afirmació, que és força aventurat dir, que ell és, sens dubte, el pare d'una escola catalana de filologia neogrega. No seria exacta aquesta apreciació: només amb el material de què dispo —no dubto que amb un treball d'investigació més seriós i més extens es podrien trobar, probablement, molts altres textos—, analitzant-lo detingudament, hi descobreixo tantes coses tan apassionants que elles soles basten per sostenir amb una sòlida argumentació el que acabo d'exposar. Rubió, exactament com en el cas dels seus estudis d'història medieval, va aconseguir, pel que fa a la literatura neogrega, una informació inicial mínima que es va veure acrescudada, paulatinament, amb un altre tipus d'informació, més directa, que procedia dels propis autors, del propi país. Però també aquí ens sorprèn extraordinàriament la seva habilitat per a l'obtenció de les dades necessàries i la seva capacitat per efectuar una síntesi precisa a partir d'aquestes dades. Concretant: del 1879 al 1893 Rubió se submergeix en les aigües de la història bizantina i en les de la literatura neohel·lènica. Ambdues l'atrauen poderosament. Són els anys en què en el seu interior es produeix, segurament, una lluita entre el literat i l'historiador, entre el catedràtic de literatura i l'historiador de l'epopeia dels catalans a Grècia. Per molt ingent que sigui el seu esforç, un dels temes d'investigació haurà de deixar el pas forçosament a l'altre. Servir-los tots és impossible: s'imposa la tria, i de la tria en sortirà beneficiada, com ja sabem, la història. Però la literatura neogrega seguirà interessant-lo com podem constatar i, si bé és cert que, en publicar el 1893 el recull de narracions que he citat, tanca el seu període de dedicació a la literatura neogrega i que, en forma de llibre, no donarà a conèixer altres textos, també ho és que Rubió seguirà essent un grecista, un home que viu amb tota la seva més gran intensitat el fenomen de Grècia, que sent com molt pocs senten allò que, traduït al català, podríem definir, molt aproximadament només, com el «*dolor de la grecitat*», i que en els seus escrits i en la seva vida es manifesta i actua sempre d'acord amb aquest sentit i en funció d'aquest dolor, que no és altra cosa sino l'esforç per arribar a bastir algun dia una petita pàtria, un poble, amb una llengua i una cultura, en un solar de llibertat:

Pocas naciones hi ha tan interesants per sos sofriments, per sas llegendarias aspiracions, per son gloriós passat, y per sa desgraciada situació present com la nació grega. Pocas emperó en nostra patria menys conegudas y menys apreciadas... La Grecia té dret á esser considerada per la Es-

panya, y mes que tot per Catalunya, com a germana, puig a ella l'uneixen los llassos de la historia y de la civilisació, la simpatia de la dissort y del infortuni...¹¹³

Rubió, la lectura atenta d'aquest text ho demostra, no és un grecista qualsevol que emprèn l'estudi d'aquesta cultura amb interès, sí, però amb la fredor i el distanciament acadèmics habituals en tants d'altres estudiosos. Ell s'adona que, més enllà dels fets històrics del passat, que ens creen, sens dubte, unes condicions especialíssimes en qualsevol intent nostre d'aproximació a Grècia, la situació del país hellè és, en molts aspectes, similar a la situació de Catalunya, que hi ha entre aquests dos països uns lligams molt més forts del que hom podria suposar:

...fins la mateixa llengua, que sembla obrir entre les dugas terras una separació profunda, ha deixat més arrels en la nostra parla catalana que en las otras naciones llatinas.¹¹⁴

En efecte, Rubió intueix —i així ho deixa entendre a través d'aquesta afirmació— que, per una sèrie de raons —la més poderosa, evidentment, és la de les nostres relacions al llarg de la baixa edat mitjana—, la llengua catalana registra una presència grega més forta que les altres llengües veïnes i, amb això, anticipa una teoria que rebrà la més absoluta confirmació científica en l'esplèndid treball *Les relacions amb Grècia reflectides en el nostre vocabulari*, amb què Joan Coromines va voler honorar-lo precisament en ocasió de l'homenatge que li tributà l'Institut d'Estudis Catalans el 1936.¹¹⁵

Moltes són, ho repeteixo, i molt profundes, les diverses observacions que Rubió anota al llarg de les pàgines de presentació de la moderna narrativa grega. Totes elles són dignes de la major atenció i del més gran respecte. Fins i tot quan no s'ajusten ben bé a la realitat, quan no són del tot encertades, com és ara en el cas de la llengua, un problema, en aquells moments, a finals del segle passat, veritablement greu, tant a Grècia com a Catalunya, i pel qual Rubió demostrarà, al llarg de tota la seva vida, com ja he assenyalat, una altíssima i delicadíssima sensibilitat. Vull recordar sobre aquest punt que l'investigador, al terme del seu camí, manifestava que

113. RUBIÓ: *Observacions*, p. 237.

114. *Ibid.*, p. 237.

115. COROMINES, Joan: «Les relacions amb Grècia reflectides en el nostre vocabulari», dins el volum *Entre dos llenguatges****, Barcelona: Curial, 1977, pp. 178-230. Aquest treball fou publicat al volum III de l'*Homenatge a Antoni Rubió i Lluch. Miscel·lània d'estudis literaris i lingüístics*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1936, pp. 283-315.

una de les recompenses per a ell més gratificadores havia estat la de poder provar documentalment que, lluny de la pàtria, els almogàvers, aquella host de desvalguts, a l'hora que volien regir-se pels costums de Barcelona, conservaven també el *bell catalanesc*, com aquells grecs del Pont que, en els confins més extrems de l'Imperi, ploraven en la seva llengua grega —«*estranya*», com recorda Kavafis— la presa de la Romania.¹¹⁶

I aquest no és l'únic testimoni que podem trobar entre els seus escrits. Lluís Marià Vidal, president del Centre Excursionista de Catalunya, en la sessió pública inaugural de les activitats d'aquest Centre, l'any 1898, recordava als presents unes paraules de l'anterior president d'aquesta illustre entitat pronunciades sis anys abans:

Si una llengua vol viure, és precís que's trempi en totes les manifestacions de l'esperit, que s'enriqueixi ab tots els dialectes tècnics y que bategui ab la vida entera de la realitat y de l'intelligència. El catalanisme científich vol parlar catalá. Aquí a la nostra societat li hem obert els braços, y aquí s'espera, mentres tant que'ls passi pel cor als catalanistes crear de débó Academies de la Llengua, de la Historia, de l'Art y del Dret de Catalunya.¹¹⁷

Eren paraules d'Antoni Rubió i Lluch el qual, en posar-se a traduir la prosa grega de Vikelas al català, manifestava la seva inquietud per por de no reeixir en l'empresa, perquè

...molt més fundat encara es nostre temor de que al cambiar de vestidura la novela grega haje perdut molta part de sa perfecció y bellesa y no per pobresa de la roba, que rica y abundosa es també com lo ropatje grech, ja que no de color tan brillant, sinó per inesperència en escullir los plechs y caigudas que mes puguen escáureli. Te lo catalá lo *naiveté* que encanta en l'original grech, y lo mateix sabor popular que l'avalora. Mes direm: escenas hi ha que semblan dictadas mes per un catalá, que per un habitant de la Grecia.¹¹⁸

Les citacions i els exemples podrien multiplicar-se. Proven que Rubió sentia profundament el problema de la llengua. Per això va saber participar també d'aquesta mateixa preocupació que tant obsessionava els grecs de la seva època i per això va saber compartir fraternalment amb ells les

116. KAVAFIS, Konstandinos P.: *Poemes inèdits* (en grec). Edició a cura de Geórgios P. SAVVIDIS. Atenes: Ikaros, 1968. El poema, al qual faig referència, es titula *Parthen* (literalment «ha estat presa») i relata l'arribada, entre la gent del Pont Euxí, de la notícia de la caiguda de l'Imperi romà d'Orient —la Romania— a mans dels turcs.

117. Vegeu el «Discurs del Senyor President Lluís Marià Vidal», al *Bulletí del Centre Excursionista de Catalunya* (Barcelona), any viii, núm. 36 (1898), p. 20.

118. RUBIÓ: *Observacions*, pp. 250-251.

seves inquietuds. Però des d'una perspectiva que el temps ha demostrat que no era justa, que no era l'apropiada. I en dir això, no pretenc, de cap manera, enterbolir, ni tan sols mínimament, la transparència de la figura de Rubió que, insisteixo, per a mi és clara, diàfana, exemplar. Crec precisament que la seva posició davant del problema de la llengua neogrega és del tot coherent, justificada, natural, i és per això que en parlo aquí, perquè el que ara diré, més que no pas una correcció o un retret al pensament de Rubió, vol ser una constatació de la rectitud del seu obrar.

La informació de Grècia, de la Grècia medieval i de la Grècia moderna, Rubió la rebia a través de dos canals, en certa manera, antagònics: el dels doctes professors de la Universitat d'Atenes i el del grup de joves escriptors aplegats a l'entorn de la «Llar», de la revista «Hestia» (que, en grec, vol dir «llar»). Tots ells participaven d'una mateixa obsessió: després d'aconseguir un Estat lliure i sobirà calia una llengua per a l'administració, la cultura i la vida d'aquest Estat. I aquí les opinions eren divergents, molt divergents, extremadament divergents. Per a la majoria dels professors universitaris calia defensar a ultrança la llengua pura, acostada a l'antiga llengua dels grans autors clàssics i absolutament despullada d'aquell pòsit —impur, segons ells— que les diverses dominacions estrangeres, al llarg de diversos segles, hi havien anat acumulant. Per als joves de l'anomenada «generació de 1880», Palamàs, Eftaliotis, Drossinis —amic de Rubió—, hi havia només un camí: el de donar categoria literària a la llengua del poble, la *dimotiki* —que mai no havia deixat de ser viva—, com havien fet els grans poetes de l'escola jònia, Kalvos i Solomós, i sobretot, en la prosa, Iannis Psikharis, al qual abans m'he referit.¹¹⁹

La situació és realment complexa i no m'hi puc aturar amb l'atenció que un tema tan delicat exigiria, perquè aleshores el meu discurs seria com aquella oda maragalliana que no es pot acabar mai. He de resumir dient que, en la pugna —violenta, en moltes ocasions— entre els partidaris de la llengua pura— la *katharévussa*— i la llengua viva, la del poble —la *dimotiki*—, Rubió va decantar-se obertament per la primera:

Los modernos helens, despues de despenjar las liras que durante la dominación turca habian gemegat al vent de les persecuciones pera cantar la

119. Vegeu la nota 31. Sobre una qüestió tan delicada com la del «problema de la llengua» la bibliografia és abundantíssima. A títol purament orientatiu remeto a les pàgines 11-15 de la *Història de la Literatura Neobellènica* de Linos POLITIS (cf. nota 30) i, sobretot, als treballs d'Emmanuïl KRIARAS. En particular, cal esmentar els seus *Estudis filològics. Segle XIX* (en grec). Atenes: Filippoti, 1979, i el llibre, ja citat, sobre Iannis Psikharis (cf. nota 31).

llibertat de la patria, han tornat la vista al passat, una volta lliures de la opressió otomana, per apendrer en ell profitosas ensenyansas per lo pervindre, y han esbrinat ensemps tots los secrets de llur llenguatge depurant-lo ab pacient afany de las barrejas y adulteracions que dominacions estrangeras y el pas dels segles en ell habian introduhit, per a que torni a ser en dias no allunyats tan dols com la antiga parla dels deus.¹²⁰

I encara en un altre moment afegeix:

...y tal volta no está lluny lo jorn en que las declinacions y fins las conjugacions antigas substituhescan a las modernas, visiblement alteradas y corrompudas...¹²¹

El temps, com he dit, demostrarà la inexactitud del judici de Rubió i la dels seus doctes amics universitaris. La lluita ha estat llarga, difícil, duríssima i qui sap si, recordant aquelles paraules de Sallusti, *varia victoria*, perquè, encara avui, entre alguns grecs hi ha l'opinió —al meu entendre del tot errònia— de la superioritat de la llengua pura damunt la que ells anomenen *vulgar*. Els grans poetes i escriptors —i penso en Palamàs i en Ritsos, en Èlitis, en Várnalis i, sobretot, en el gran miracle que és Seferis— ens ensenyen cada dia, amb la seva obra, no sols com és bella la *dimotiki* sinó que és l'única llengua possible. Però, abans d'arribar a aquesta fita, el camí ha estat llarg, molt llarg. Rubió —i reprenc el tema— considerava que la llengua *katharévussa* era la llengua que calia defensar. I això per múltiples raons. En primer lloc perquè, suggestionat pel problema de la seva pròpia llengua catalana¹²² —que havia de ser sotmesa a una depuració, a una revitalització, a una normalització, si de debò havia de tornar a ser una llengua d'ús oficial i públic, cultural i diari—, ell creia, per manca d'una informació suficient, que allò que pretenien els puristes respecte a la llengua grega era, com en el cas de la llengua catalana, allò que justament s'havia de fer. Rubió, en les seves «*Observacions*» ens fa saber que disposava, bàsicament, de dues fonts d'informació: del llibre d'Alexandros Rizos Rangavís (ell escrivia M. Rangabé, a la francesa) *Histoire littéraire de la Grèce moderne* i del de Juliette Lamber *Poètes grecs contemporains*. Aquests dos llibres eren totalment diferents l'un de l'altre. El de Rangavís —segueixo Mario Vitti—¹²³ tendia a ignorar, des d'una po-

120. RUBIÓ: *Observacions*, p. 238.

121. *Ibid.*, p. 238.

122. *Ibid.*, p. 238. Rubió escriu aquestes paraules: «y dirigitnos à un publich (*el de Catalunya*) que parla una llengua que està en idénticas ó potser pitjors condicions».

123. VITTI: *Storia*, p. 421.

sició oficial, els escriptors partidaris de la llengua vulgar. El de Madame Lamber, per la seva banda, intentava «riportare l'equilibrio, almeno per i poeti moderni». Rubió es decantava pel de Rangavís i així, tot i admetent com explicava la Lamber que existeix una poesia valuosíssima en llengua popular, un «nou Parnás belénich» que té, entre d'altres, «lo modern Tirtteo, lo valent Rigas», els himnes del qual «preparaven als Grechs al combat suprem comensant per deixondir l'esperit nacional»,¹²⁴ no obstant això creia que la llengua *katharévussa*, per tal com intenta ser la continuadora de la llengua dels clàssics, era l'única llengua legítima. La seva recuperació justificava plenament la independència assolida («A qué deu la Grecia sa independencia, sino al esser la sucesora de la antiga Hellade?») ¹²⁵ i, a més podia ser un factor decisiu per combatre les afirmacions tan preocupants de Fallmerayer i per anullar-les.¹²⁶ Rubió, bé que havia conegut i apreciat els joves de la revista «Hestia» i havia mostrat interès per les seves produccions, acabarà abraçant i sostenint les opinions de la part contrària, les dels seus col·legues de la Universitat, perquè, al capdavall, per raó dels seus estudis —l'historiador s'imposava al literat— era amb ells que amb molta més freqüència s'havia relacionat, es relacionava i seguiria relacionant-se. El seu món era el món acadèmic i el món de la Universitat. I aquest món era el bastió de la defensa de la *katharévussa*. Rubió obrava amb tota la bona fe: considerava que una llengua neogrega absolutament acostada a la clàssica podria destruir les teories sobre la pretesa impuresa de la raça hel·lènica i serviria per afirmar davant de les nacions que els grecs sortits de la revolució de 1821 eren els fills d'Homer i d'Anacreont, de Pèricles i d'Aristòtil. Ell deia —i no li faltava raó— que la Grècia que de veres interessava era la Grècia clàssica i que els europeus, els filhellenes que havien lluitat i s'havien sacrificat, ho havien fet per aquesta Grècia ideal.

Però la situació no era tan clara i el fenomen de la llengua no era fàcilment reductible a una transformació tan dràstica i tan inoportuna: les llengües són una cosa delicadíssima. Anar en contra de la seva evolució normal, voler negar una història que, per bé o per mal, ha quedat inserida en elles i que en certa manera les configura és obrar contra la naturalesa. Els doctes amics de Rubió, que disposaven de molts més elements de judici que no pas ell, no ho varen saber —o no ho varen voler comprendre. No podem, doncs, ni retreure ni objectar a Rubió que ell no ho hagués en-

124. Rubió: *Observacions*, p. 238.

125. *Ibid.*, p. 238.

126. Cf. nota 27.

tès. Des de la seva posició professional, des de la seva òptica culturalista i des dels seus sentiments patriòtics (com a català que sentia el problema de la seva llengua) és obvi que la seva opció havia de ser la d'una llengua pura, com proclamaven els seus partidaris grecs. Hi havia, a més, un altre argument molt definitiu i que Rubió confessa, amb la seva habitual i admirable modèstia, a l'escriptor i diplomàtic Lambros Enialis en aquesta carta, que data de 1893: ¹²⁷

... j'ai lu assez de pages pour pouvoir apprecier vos qualités de romancier et de fin et spirituel styliste. Surtout m'a charmé votre langue pure et classique, sans être arcaïque, la vulgaire étant pour les étrangers très difficile de comprendre. Dans mes traductions de Palamas et Eftaliotis. ça a été ma grande difficulté. Je m'ai trouvé dans des gros embarras, quand j'ai consulté des écrivains grecs et ils m'ont dit «consolez-vous Monsieur, car nous aussi, nous ne comprenons pas ce dialecte vulgaire». Dans des autres auteurs p.e. Drossinis et Bikelas et ci présent, vous, la lecture m'a été aussi facile que dans ma propre langue. Dans le long débat qui soutiennent les partisans de la langue katharévoussa et kathoumilouméni, je ne nierais pas que les derniers, ont beaucoup de raison, dans beaucoup de choses, mais pour les filhellènes étrangers la langue vulgaire jamais aura l'intérêt, ni les sympathies que la dépurée. Nous aimons surtout la Grèce héritière de la ancienne Hellade.

Ens trobem aquí davant d'un text que es prestaria a una llarga exegesi. Diré només que és possible que per a Rubió resultés més fàcil, de cara a la traducció, la prosa de Vikelas, autènticament *katharevussiana*, que no pas la dels joves de la generació de 1880, inclòs Drossinis que, al contrari del que sosté el nostre historiador en la seva carta, havia adoptat ja en la poesia la llengua parlada «*ma evitando, senza sforzo apparente, ogni esagerazione*» i, com els seus companys, acabaria introduint-la en les seves narracions.¹²⁸ Rubió, però, traduïa esplèndidament els textos en llengua pura —el *Lukis Laras* n'és un bon exemple—, probablement millor que no pas els textos escrits en *dimotiki*. D'altra banda, també cal assenyalar un fet molt notable i és que en les seves relacions personals amb els intellectuals grecs no utilitzava, pel que he pogut veure, el grec sinó el francès. Aquest punt també exigiria una reflexió i un comentari que no es pot fer, però, a la lleugera: s'ha d'aprofundir en el tema i esperar a conèixer el contingut de l'ar-

127. Sobre LAMBROS ENIALIS, escriptor i diplomàtic grec, vegeu l'article de Victoria KHATZIEORGÍU-KHASSIOTI, «Lambros Enialis (1842-1932) i la seva obra en prosa», dins la *Miscel·lània dedicada al professor Linos Politis*, Tessalònica, 1979, pp. 241-272. La carta de Rubió a Lambros Enialis l'he poguda obtenir gràcies a la gentilesa del professor Panaiotis Muñás, de la Universitat de Tessalònica.

128. VITTI: *Storia*, p. 262.

xiu. He volgut, això sí, amb el poc material de què disposava, cridar l'atenció sobre la postura de Rubió a l'entorn del problema de la llengua, una postura, repeteixo, que, tot i essent errònia, reclama molta atenció i que per la seva autenticitat imposa molt de respecte.

Perquè tot allò que a l'obra de Rubió fa referència a la nació grega és amarat d'admiració i d'un càlid afecte envers aquesta nació. Tret, potser; si he de ser precís, del fet religiós que és vist amb una certa prevenció. Rubió era un catòlic fervorós i un defensor fidel del papa: per això no ens ha de sobtar un comentari com aquest, referit a la famosa novella d'Emmanuël Roidis,

...que té per assumpto lo escabrosa y mal forjada calumnia històrica *La Papisa Joana*, qual falsedat ha demostrat cumplidament en una erudita obra, lo sabi sacerdot espanyol Mateos Gago. No cal dir com será tractat tal argument per la ploma d'un grec. Nos abstenim de tot comentari, puig no'ns poden inspirar confiansa las críticas dels traductors alemanys, é inglés, que deixen ab tot entreveurer molt transparentment lo terreno perillós en que s'ha posat en Roidis...¹²⁹

ni altres frases en les quals, en anomenar els grecs i la seva religió, utilitza, sistemàticament, la paraula *cismàtics*. En boca d'ell és segur que aquesta expressió no pressuposava cap insult. Era simplement una denominació molt pròpia d'una època feliçment ja superada. Exceptuant, doncs, aquest detall, torno a subratllar que en la persona de Rubió hi niava una autèntica passió per Grècia. No pas per un atzar durant molts anys fou cònsol d'aquest país a Barcelona i degué de ser una cosa molt bella, si ho pensem bé, que l'home que va voler desfer el malentès històric entre grecs i catalans acabés ostentant —i amb quina dignitat!— la representació diplomàtica de l'Hèllade a Catalunya. S'havia proposat de ser l'historiador de la Grècia catalana i ho va aconseguir. Però també va voler ser un grecista, un divulgador, entre nosaltres, de la Grècia del seu temps, viva, actual, amb una gran cultura i amb uns anhels que ell va compartir amb tota l'ànima. Cal pensar només en el famós episodi del *Missatge al Rei dels Hellens*, un document que fou redactat per Prat de la Riba però que es devia a una iniciativa de Rubió. En ell es feia saber al rei Jordi I de Grècia la satisfacció dels catalans per l'obtenció de l'autonomia de l'illa de Creta, el 1897, prelude de la seva annexió definitiva al territori grec després de la guerra greco-turca de 1912-1913. Un dia caldrà parlar-ne amb més extensió i amb més detall perquè un gest així, que va comportar per part del

129. RUBIÓ: *Observacions*, p. 249.

govern de Madrid una dura repressió damunt les entitats signants del manifest i els diaris i les revistes que l'havien publicat, requereix que sigui àmpliament conegut i degudament valorat pels seus destinataris, els cretencs i els grecs. Rubió els feia saber a través d'ell com era sentida pels catalans la causa de la llibertat i com eren idèntics els ideals i els sofriments dels dos pobles mediterranis. Adeçant-se al cònsol grec Muzzópulos, el dia 6 de març de 1897, Rubió, sense altre títol —deia— que els dels seus sentiments fil·hellènics, afirmava en el seu parlament que

...los Grechs que son esclaus, s'expressan encara en la parla de llurs il·lustres antepassats. Quan los pobles conservan son propi i matern llenguatge, fins las tombas tenen la vida; la esperansa te una veu, y la Llibertat s'embolcalla ab lo resplandor de la victoria.¹³⁰

i passava tot seguit la paraula a Antoni Suñol, president de la Unió Catalanista, perquè llegís el *Missatge* en el qual, des de Catalunya, s'encoratjava els grecs amb la frase tan senzilla i tan sentida d' «*Avant y fora, que la causa es justa!*» Els cronistes assenyalen que el lliurament del text s'efectuà enmig de l'entusiasme popular i els càntics de les masses corals. Varen cantar l'himne grec? Ningú no ho especifica. El que sí es cert, però, és que Rubió el coneixia bé perquè l'havia traduït al català i amb això tenim una prova més de la seva sensibilitat. Perquè l'himne de Grècia és molt més que l'himne nacional d'un país: és, per damunt de tot, l'himne a la Llibertat,

*Jo't conec pel tall terrible
de ta espasa triomfadora,
Jo't coneix pel dur esguart
ab que't fas del mon senyora.
Ab ossos sagrats nodrida
de grechs morts en los combats,
com abans forta t'alçares:
salve, salve, oh Llibertat!*¹³¹

I amb aquestes estrofes del gran poeta Solomós, acostades a nosaltres d'una manera tan bella gràcies al geni d'un home tan excepcional, vull clou-

130. Informació publicada a *La Renaixensa - Diari de Catalunya* (Barcelona), any XXVII, núm. 7.235 (7 de març de 1897), p. 1.343.

131. Publicat amb el títol d'«Himne a la Llibertat», a *La Veu de Catalunya* (Barcelona), any VII, núm. 11 (1905), p. 91. A més de les dues estrofes inicials —que són les que constitueixen pròpiament l'himne nacional grec— conté la traducció de les dues quartetes següents i una nota molt interessant.

re el meu discurs tot advertint, a manera de conclusió, que resta molt per dir de la grandesa de Rubió i Lluch, l'home que, com he intentat d'explicar, va viure una llarga vida, fecunda i riquíssima pel treball honest i valuós que va saber planificar i dur a terme. Una vegada més tornaré a manifestar allò que ja he expressat en començar: quan m'acostava a la seva figura a cada moment em produïa més estupor el seu saber immens i la seva activitat realment gegantina. Com és possible, em preguntava i segueixo preguntant-me, que un home sol sigui capaç de reunir tantes forces per realitzar una labor tan ingent? La resposta es pot trobar llegint amb atenció les senzilles i clares paraules del pròleg del seu *Diplomatari*. Grècia és la clau que ho explica tot, perquè —diu ell— tot allò que es refereix a aquesta terra té un encís i un relleu singulars. I ho rebla amb la frase del bisbe Akominatos que Gregorovius va voler posar —ell també— a la capçalera del seu llibre immortal: «*L'amor d'Atenes, en l'antiguitat tan famosa, ha escrit aquestes coses*».¹³²

132. RUBIÓ, DOC, p. LIX.

Bibliografia d'Antoni Rubió i Lluch sobre la Grècia catalana*

- 1881 «Estudios sobre los historiadores griegos acerca de las expediciones catalanas á Oriente: I, Laónico o Nicolás Chalcocondyias», *Revista de Ciencias Históricas* (Barcelona) III (1881), pp. 57-70.
- 1881 «Breus consideracions suggeridas per la lectura d'un drama grech», *La Veu del Montserrat* (Vic), IV, 49 (10 desembre 1881), pp. 392-393; 50 (17 desembre 1881), pp. 398-399; 51 (24 desembre 1881), pp. 406-407.
- 1883 *La expedición y dominación de los catalanes en Oriente juzgadas por los griegos: monografía leída en las sesiones ordinarias celebradas por la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona en los días 12 y 26 de febrero y 12 de marzo de 1883*, Barcelona: Impr. de Jaime Jepús, 1883, 123 p. (També a: *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* (Barcelona), IV, 1 (1887), pp. 1-125).
- 1885 «Nicéforo Gregoras y la expedición de los catalanes a Oriente», *Museo Balear* (Palma de Mallorca), 2.ª época, II (1885).
- 1886 *Los navarros en Grecia y el ducado catalán de Atenas en la época de su invasión: monografía leída en la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona en las sesiones del 8 y 22 de junio de 1885*, Barcelona: Imp. de Jaime Jepús, 1886, 279 pp. [També a: *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* (Barcelona), IV, 4 (1887), pp. 223-492.]
- 1887 «Contribució a la història dels catalans a Grècia» (en grec). *DIEEE* (Butlletí de la Societat Històrica i Etnològica de Grècia) (Atenes), II, 8 (1887), pp. 458-466.
- 1887 «Lo modern arcontat grech», *La Veu del Montserrat* (Vic), X, 37 (10 setembre 1887), pp. 290-291.

* La present bibliografia he intentat que fos molt completa tot i que, no havent consultat l'Arxiu de la família Rubió, sé positivament que no pot ser exhaustiva. Crec, però, que conté gairebé la totalitat de la producció d'Antoni Rubió i Lluch sobre la història de la dominació catalana de Grècia i que, en alguns aspectes, és més rica i detallada que d'altres bibliografies —entre elles la que apareix a *L'Hellénisme contemporain* (Atenes, 2.ª sèrie, any 8.ª, fascicles 4-6, any 9.ª, fascicle 1.ª, 1955, pp. 61-63). Això ha estat possible gràcies, sobretot, a la col·laboració d'un grup de persones que em plau de regraciar ben afectuosament. En primer lloc la senyora Dolores Lamarca, directora de la Biblioteca Universitària de Barcelona, i el personal de la Secció de Reserva, el doctor Francesc Fontbona de la Biblioteca de Catalunya, el doctor Iannis Turázoglu del Museu Numismàtic d'Atenes, la senyora Glòria Porrini de l'Institut Municipal d'Història de Barcelona i les bibliotecàries i bibliotecaris de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, del Centre Excursionista de Catalunya i de l'École Française de Roma a Palazzo Farnese. També he d'agrair l'ajut inestimable dels senyors Ramon Bosch i Joan Lobet.

- 1891 «Consideracions sobre en Muntaner com a historiador català i com a viatger o excursionista», *La Veu de Catalunya* (Barcelona), 4-VII, 9-X (1891). [Publicat amb el títol «Muntaner excursionista» al *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* (Barcelona), XLVII, 506 (juliol 1937), pp. 157-172, en el número d'homenatge publicat en ocasió de la seva mort.]
- 1891 «Noticia geográfica de l'Orient, segons en Muntaner», *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* (Barcelona), I, 2 (juliol-setembre 1891), pp. 139-147; I, 3 (octubre-desembre 1891), pp. 224-235; II, 4 (gener-març 1892), pp. 31-40.
- 1892 «De la epoca en que'ls catalans perderen á Athenes», *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* (Barcelona) II, 5 (abril-juny 1892), pp. 36-46; II, 6 (juliol-setembre 1892), pp. 14-17. [Traducció grega de G. N. Mavrakís a DIEEE (Butlletí de la Societat Històrica i Etnològica de Grècia) (Atenes), IV, 15 (1894), pp. 535-546.]
- 1896 «El ducat català d'Atenes en el regnat de Joan I», *Revista de Catalunya* (Barcelona), I, 2 (novembre 1896), pp. 33-43.
- 1899 «La lengua y la cultura catalanas en Grecia en el siglo XIV», *Homenaje a Menéndez Pelayo en el año vigésimo de su profesorado*, Madrid, 1899, vol. II, pp. 95-120. [Traducció grega de G. N. Mavrakís a *Harmonia* (Atenes), I (1900), pp. 273-288, 337-346.]
- 1906 «La llengua catalana a Grècia», *Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana*, Barcelona: Imp. de J. Horta, 1906, pp. 235-247.
- 1906 *Catalunya a Grècia: estudis històrics i literaris*, Barcelona: l'Avenç, 1906 (Biblioteca Popular l'Avenç, 49), 102 pp. [Conté quatre articles publicats anteriorment: «Consideracions suggerides per la lectura d'un drama grec (la ed., 1881); «El modern arcontat grec» (la ed., 1887); «De l'època en que'ls catalans perderen Atenes i els demés dominis grecs» (fusió de dos articles publicats per primera vegada el 1892 i 1896, respectivament); «La llengua i la cultura catalanes a Grècia» (trad. catalana de J. Casas i Carbó de l'article publicat a l'*Homenaje a Menéndez Pelayo* el 1899).]
- 1906 «Documents relatius a la història medieval d'Atenes» (en grec). Dins de la trad. grega de *Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter*, de F. Gregorovius, publicada per Sp. P. Lambros a Atenes el 1906, vol. III, pp. 231-356.
- 1907 «Atenes en temps dels catalans», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* (Barcelona), I (1907), pp. 225-254. (N'hi ha un extret de 1909.)
- 1908 *La Acrópolis de Atenes en la época catalana: discurso leído en la Academia Provincial de Bellas Artes por el académico D. Antonio Rubió y Lluch en la sesión pública celebrada el 24 de mayo de 1908*, Barcelona: Imp. Barcelonesa, 1908, 34 p. (Redactat en català.)
- 1908 «William Miller, *The Latins in the Levant: a history of Frankish Greece (1202-1566)*, London, 1908» (ressenya). *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* (Barcelona), II (1908), pp. 587-588.

- 1908 «La població dels ducats catalans de Grècia». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* (Barcelona), IV, 32 (1908), pp. 489-503.
- 1908 «Els castells catalans de la Grècia continental», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* (Barcelona), II (1908), pp. 364-425. [N'hi ha un extret de 1910; traducció grega de G. N. Mavrakís a *Hestia* (Atenes), de 1912.]
- 1910 «Tradicions sobre la caiguda del comtat català de Salona», *Bulletí del Centre Excursionista de Catalunya* (Barcelona), XX, 183 (abril 1910), pp. 117-120; XX, 184 (maig 1910), pp. 144-150. (N'hi ha un extret del mateix 1910.)
- 1910 «William Miller, *The Latins in the Levant*, Ressenya de la traducció grega per Spirídon P. Lambros, amb millores i correccions. Atenes: Societat Grega d'Edicions», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* (Barcelona), III (1909-1910), pp. 701-702. [Firma R. (Rubió?).]
- 1910 «Níkos A. Beeis. "Contribució a la història dels monestirs dels Meteors"». Article publicat a *Byzantís*, revista d'estudis bizantins d'Atenes, I, 2-3 (1909), pàgines 190-322» (ressenya), *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* (Barcelona), III (1909-1910), pp. 702-703. (Firma A. R. y Ll.)
- 1910 «Ressenya a l'article del Prof. Lambros "L'Hàgion Oros i els catalans" a *Neos Hellinominimon* (Atenes), IV (setembre 1909)», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* (Barcelona), III (1909-1910), pp. 317-322. [Firma R. (Rubió?).]
- 1912 «Els governs de Matheu de Moncada y Roger de Llúria en la Grècia catalana (1359-1370)», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* (Barcelona), IV (1911-1912), pp. 3-58. (N'hi ha un extret de 1913.)
- 1912 «Collection de documents relatifs à l'histoire de la ville d'Athènes pendant la domination catalane», *Byzantís* (Atenes), II (1912), pp. 297-328.
- 1913 «Contribució a la biografia de l'Infant Ferran de Mallorca», *Estudis Universitaris Catalans* (Barcelona), VII (1913), pp. 291-379.
- 1914 «La Grècia catalana des de la mort de Roger de Llúria a la de Frederic III de Sicília (1370-1377)», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* (Barcelona), V (1913-1914), pp. 393-485. (N'hi ha un extret de 1914.)
- 1914 «*Vida y escritos de D. Juan Fernández de Heredia, Gran Maestro de la Orden de San Juan de Jerusalén*, pel Dr. Manuel Serrano y Sanz, Saragossa, 1913» (ressenya), *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* (Barcelona), V (1913-1914), p. 787.
- 1914 «*Les Hospitaliers à Rhodes jusqu'à la mort de Philibert de Naillac (1310-1421)*, per J. Delaville le Roulx, París, 1913» (ressenya), *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* (Barcelona), V (1913-1914), p. 796.
- 1918 *La llengua catalana a Grècia*, Barcelona: Il·lustració Catalana, (1918). (Lectura Popular. Biblioteca d'Autors catalans, vol. XVI; 262), 24 pp.
- 1920 «La Grècia catalana des de la mort de Frederic III fins a la invasió navarresa (1377-1379)», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* (Barcelona), VI (1915-1920). pp. 127-199. (N'hi ha un extret de 1920.)

- 1920 «Spirídon P. Lambros» (Necrològica), *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* (Barcelona), VI (1915-1920), pp. 853-854. [Traducció grega de G. N. Mavrakís a *To Méllon* (Atenes), III, 27-28 (1921).]
- 1923 «La Companyia catalana sota'l comandament de Teobald de Cepoys: campanyes de Macedònia i de Tessàlia (1307-1310)», *Miscel·lània Prat de la Riba*, Barcelona, 1923, vol. I, pp. 219-270. (N'hi ha un extret del mateix 1923.) [Traducció francesa de G. P. Cicellis a *l'Hellénisme contemporain* (Atenes), 2.ª sèrie, VIII, 4-6 (1955); IX, 1 (1955).]
- 1924 «La conquesta de Tebas en 1379 por Juan de Urtubia: episodio de la historia de los navarros en Grecia», *Bulletin de la Section Historique. Académie Roumaine* (Bucarest), XI (1924). (Refundició de la comunicació presentada al Congrés de bizantinologia de Bucarest el 1924.)
- 1925 «Els darrers prohoms d'Atenes de l'època catalana (1382-1388)», *Eine Festgabe zum siebzigsten Geburtstag Geh. Rat. Prof. Dr. Heinrich Finke gewidmet...* Münster Aschendorff, 1925, pp. 209-232.
- 1925 «Significació de l'Elogi de l'Acropolis d'Atenes pel rei Pere'l Cerimoniós», *Homenaje a Menéndez Pidal*, Madrid: Casa ed. Hernando, 1925, vol. III, pp. 37-56. [Traducció castellana: *Los catalanes en Grecia: últimos años de su dominación, cuadros históricos*, Madrid: Voluntad, 1927 (Colección de manuales Hispania. Serie F; 1), 281 p.]
- 1926 «Une figure athénienne de l'époque de la domination catalane: Dimitri Rendi», *Byzantion. Revue Internationale des Études Byzantines* (Paris-Liège), II (1926), pp. 193-229. (Traducció catalana a *Estudios eruditos en homenaje a D. Adolfo Bonilla San Martín*, Facultad de Filosofía y Letras de la Universidad Central, Madrid: Viuda e Hijos de Jaime Ratés, 1926, vol. I, 29 pp.)
- 1926 «La gestació i el contingut de la Història d'Atenes de Gregorovius en el seu aspecte català», *Revista de Catalunya* (Barcelona), V (1926), pp. 449-462.
- 1927 «Per què donem el nom de catalana a la dominació de la Corona d'Aragó a Grècia», *Estudis Universitaris Catalans* (Barcelona), XII (1927), pp. 1-12. (N'hi ha un extret del mateix 1927.)
- 1927 «Paquimeres i Muntaner», *Institut d'Estudis Catalans. Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica* (Barcelona), I, 2 (1927), pp. 33-60.
- 1927 «Documents de l'Archivio di Stato in Venezia» (en grec), *Neos Hellinonimion* (Atenes), XXI (31 març 1927), pp. 142-158.
- 1928 «Conquesta de Tebas en 1379 por Juan de Urtubia: episodio de la historia de los navarros en Grecia», *Homenaje a D. Carmelo Echegaray. Miscelánea de estudios referentes al País Vasco*, San Sebastián, 1928, 51 pp. (Ampliació de l'article publicat el 1924.)
- 1928 «De la situació dels grecs durant la dominació catalana i de la figura de Dimitri Rendi» (en grec), *DIEEE* (Butlletí de la Societat Històrica i Etnològica de Grècia) (Atenes). Nova sèrie, I (1928), pp. 79-128. (Traducció grega de l'article «Un personatge atenès de l'època catalana: Dimitri Rendi», de 1926, feta per G. N. Mavrakís, amb ampliacions i correccions del mateix Rubió.)

- 1929 «Setge i conquesta de l'Acropolis d'Atenes per Rainer Acciajuoli (1387-1388)», *Miscellània Crexells*, Barcelona, 1929 (Publicacions de la Fundació Bernat Metge; 1), pp. 191-204.
- 1930 «Nuevos aspectos de Roger de Flor en la Historia de Paquimeres: escritos académicos publicados con motivo del segundo centenario de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona (1930)», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* (Barcelona), XIV (1929-30), pp. 40-47.
- 1930 «Mittelungen zur Geschichte der griechischen Sklaven in Katalonien im 14. Jahrhundert», *Byzantinische Zeitschrift* (Munic), XXX (1929-1930), pp. 462-468.
- 1933 «La població de la Grècia catalana en el XIVè segle», *Institut d'Estudis Catalans. Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica* (Barcelona), IV (1933), 59 pp.
- 1935 «Chanceliers et notaires dans la Grèce catalane», *Miscellània Spiridon P. Lambros* (en grec). Atenes, 1935, pp. 150-155.
1937. *Els catalans a Grècia*. Edició a cura de Martí de Riquer, Barcelona: Rosa dels Vents, 1937 (Biblioteca de la Rosa dels Vents; 22), 62 pp. (Conté dos articles publicats el 1927: «Per què donem el nom de catalana a la dominació de la Corona d'Aragó a Grècia» i «Paquimeres i Muntaner».)
- 1947 *Diplomatari de l'Orient Català (1301-1409): col·lecció de documents per a la història de l'expedició catalana a Orient i dels ducats d'Atenes i Neopàtria, recollida i anotada per A. Rubió i Lluch*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1947, LXV, 798 pp.

DISCURS DE CONTESTACIÓ
DE
JOSEP ALSINA i CLOTA

Excellentíssim senyor president,
senyors acadèmics,
senyores i senyors:

L'any 1960, becat per la Fundación Juan March, jo iniciava un viatge a Grècia per estudiar els centres de culte religiós d'aquell país. Per a un hellenista, aquella era una oportunitat única, sobretot en aquells anys en què no era pas massa fàcil viatjar a unes terres tan llunyanes o que aleshores ho semblaven. Amb l'esperit tens i al cor un vers goethià, aquell vers de la *Ifigènia al país dels Tàurides* que diu,

das Land der Griechen mit der Seele suchend

(«cercant amb tot el cor la terra grega»), vaig iniciar aquell pelegrinatge als llocs on havien viscut els autors que jo tant estimava. Ningú no m'hauria dit aleshores que, durant aquella meravellosa estada de dos mesos a Grècia, m'havia de convertir en un enamorat de la llengua i de la literatura grega moderna. Però fou així, i d'aquesta manera vaig esdevenir, sense haver-m'ho proposat d'antuvi, l'introduïdor del grec modern a casa nostra. Després vaig aprofundir els meus coneixements del grec modern; vaig ampliar les primeres nocions apreses, de viva veu, a Grècia, amb el propòsit d'ensenyar, amb altura i seriositat, la llengua grega moderna a les nostres aules universitàries. D'entre els deixebles que amb més entusiasme varen emprendre la tasca d'assimilar les bel·leses de la moderna parla grega n'hi havia un que sobresortia. Era un estudiant encara molt jove, però que a força d'estudi, de viatges i d'estades al país grec, va aconseguir no sols dominar el grec modern, sinó fins i tot lligar estretes amistats amb els principals escriptors grecs contemporanis.

Aquest jove estudiant era l'Eudald Solà i Farrés. Havia nascut a Ripoll —com el qui us parla— el 3 de setembre de 1946. Jo el recordo, quan encara era un infant, jugant a la plaça del poble entre els altres infants. La diferència generacional va impedir que, en un primer moment, féssim amistat. Jo era un flamant llicenciat en Filosofia i Lletres quan ell encara no caminava. Però el recordo!, i molt bé!, i això per dues raons principals: la primera perquè jo havia jugat amb la seva mare —no gaire més gran que jo— al pati que donava a casa meva i que compartíem, entre altres cases, amb la seva. Però el recordo també perquè el qui havia de ser, passats alguns anys, el seu pare, s'estava, de solter, a dispesa en una fonda que hi havia al costat de casa meva. I en aquesta fonda —Ca la Càndida— hi havia un petit bar on la nostra colla solia aplegar-se per fer-hi gatzara. Doncs bé, recordo la impressió que em va fer a mi, aleshores un estudiant de Lletres, veure que aquell jove, que feia de llauner, llegia, en una versió castellana, l'*Eneida* de Virgili. És clar que les afeccions del pare s'havien de convertir en una realitat palpable en el seu fill anys més tard...

Una vegada, el professor Font i Puig, en ocasió d'una conferència que vingué a donar a Ripoll, em va preguntar, sorprès, com era que jo, fill d'hotellers que res no tenien de comú amb les lletres, m'havia decidit a esdevenir hellenista. Semblantment podríem preguntar-nos com és possible que, enmig d'un desert intel·lectual com era Ripoll en aquell temps, pogués florir-hi una vocació tan decidida d'hellenista, i d'hellenista abocat a l'estudi de la moderna llengua grega. És un d'aquells misteris de la vocació que nia dins el cor d'una persona, sense que puguem explicar exactament com ha sorgit i ha fructificat!

Sé que l'Eudald Solà, de molt jovenet, havia expressat, alguna vegada, el desig de ser «*quan fos gran, com el senyor Alsina*», segons frase que repetia sovint. Sóc, doncs, en una certa mesura, una mica responsable de la seva vocació de professor i d'hellenista. I no em sap pas gens de greu, ans el contrari, perquè l'Eudald Solà ha estat un magnífic i fidel deixeble i un perfecte successor en les tasques d'ensenyar grec modern a la Universitat. Si jo vaig encendre la flama, ell l'ha feta brillar amb llum pròpia; si jo vaig iniciar, amb més gosadia que no preparació, uns estudis i un entusiasme, ell els ha fet fructificar amb escreix. I ara ja ha format una bona munió de deixebles que s'han lliurat plenament a l'estudi del grec modern i de la seva rica literatura... De deixeble ha esdevingut un mestre. I això és bo.

Ara bé, el camí que ha seguit fins arribar a aquesta fita memorable, per a ell i per a tots nosaltres, és un xic llarg, ple, naturalment, d'esforç i de treball, d'estudi i de dedicació. Després del Batxillerat, fet «a la manera ripollesa» d'aleshores, amb el mateix professor amb qui jo vaig estudiar, el reverend mossèn Ramon Suriñach (te'n recordes, Eudald, veritat, de la manera tan curiosa, estranya i heterogènia que teníem d'estudiar, en aquell temps?); va ingressar a la Universitat de Barcelona per cursar-hi Filosofia i Lletres. Per una d'aquelles casualitats administratives ell no pogué assistir a les meves classes, oficialment; però aquest fet no va pas impedir, sinó tot el contrari, que iniciéssim una molt bona relació de mestre i deixeble, com a ripollesos que compartíem en bona part els mateixos amors.

Perquè l'Eudald Solà té tres amors: Catalunya, Grècia, Itàlia. És un enamorat de la seva pàtria catalana, i amb amor i entusiasme s'ha lliurat a l'estudi de la seva llengua, la seva literatura, la seva història. Pocs catalans he conegut amb un domini tan pregon de tot el que cal saber de la seva pàtria. Però dins el cor de l'Eudald va anar florint, alhora, un amor, també gran i pregon, per la Grècia eterna, però, sobretot, per la Grècia moderna. Les llargues estades fetes en aquell país li han permès no sols un coneixement perfecte del grec parlat avui, sinó també un aprofundiment en la seva literatura. Com que, d'altra banda, en Solà és un esperit amarat d'estètica i de poesia, la lectura i l'estudi de la meravellosa poesia grega li han ocupat moltes hores. I això no sols per imperatiu professional, ans també perquè ha sabut trobar en els escriptors grecs un pou de poesia i de veritat. Perquè ell estima les lletres gregues —especialment la seva poesia— amb passió, però també s'hi encara amb saviesa i ull crític. Amant com és de la perfecció formal —i jo en puc donar un bon testimoniatge!— s'ha passat a voltes tota una llarga tarda per trobar la manera perfecta de traduir un vers d'Elitis, de Seferis o de Kavafis:

«És que és molt difícil de traduir un vers grec amb exactitud, quan es tracta de la rica llengua grega!», exclama amb freqüència, després d'esmerçar hores i hores en la interpretació d'un poema, o d'un fragment. I així, amb aquest amor i aquesta honestedat, en Solà s'ha encarat amb una sèrie d'escriptors grecs. Kavafis, que constituï el tema de la seva tesi doctoral, ha estat editat i traduït per ell amb justesa i amb bellesa, procurant fer brillar, en català, les lluors dels versos grecs...

Però l'amor a la Grècia moderna no és l'únic estímul que el mou en el camp de l'hellenisme. També s'ha interessat pel món bizantí. Els seus estudis dedicats a la Crònica de Leóndios Makheràs i Elionor de Prades, reina de Xipre, palesen aquest interès. Com ho demostra, també, el discurs

que acabem d'escoltar, on l'Eudald Solà ens ha donat una mostra de la seva preocupació per efectuar un balanç dels estudis bizantins a Catalunya, prenent com a exemple la figura gegantina d'en Rubió i Lluch.

Ah!, però també Itàlia li ha robat el cor, i com. Els seus freqüents viatges a la terra de Dante; les seves llargues estades a Roma, a la llar del professor Mario Vitti, amb qui ha establert una molt bona amistat; les escapades a Palerm, on té bons amics entre els neohellenistes d'aquella Universitat, o a Pàdua, o a Florència, a Recanati, a Venècia, li han permès de dominar, també, la bella llengua italiana amb profunditat. S'ha fet una biblioteca de literatura italiana que podria ser l'enveja de molts italianistes. I coneix aquesta literatura amb un domini gairebé total. Li interessa, sobretot, el Renaixement, el Barroc, i Leopardi. Se sap de memòria llargues tirades de Dante, del Petrarca, de Leopardi. Més d'una vegada ens hem entretingut, ell i jo, evocant els passatges que més ens han colpit d'aquests autors estimats...

* * *

Però si aquestes són les més clares manifestacions de la seva activitat intel·lectual, hi ha també, en la persona de l'Eudald Solà, un aspecte que no puc deixar de glossar en aquesta joiosa diada. És un gran organitzador, és un magnífic «relacions públiques». El seu pas per la Conselleria de Cultura de la Generalitat en un lloc de responsabilitat ha deixat una empremta que difícilment hom podrà menysprear. Moltes de les mostres que s'han celebrat a Catalunya, a la resta d'Espanya o a l'estranger per difondre el coneixement de la cultura catalana duen la marca del seu estil. I de les seves habilitats per organitzar congressos, simposis o trobades en pot ser un bon exemple el que va endegar l'any 1987. Fou un prodigi d'organització i d'altura científica. Els assistents, que venien de França, d'Itàlia, de Grècia, de Suïssa i de terres hispàniques, varen poder assabentar-se del «savoir faire» del nostre recipiendari en uns terrenys on a voltes és molt fàcil d'ensopegar.

I és que l'Eudald Solà té una qualitat difícil de trobar: és un senyor en tota l'extensió de la paraula, que sap tractar les persones com escau, amb diplomàcia, amb sinceritat, amb afecte, amb respecte. Podria dir que no hi ha persona, vinguda de fora o d'aquí, que, havent tingut tracte amb ell, no hagi estat guanyada per la seva afabilitat. La primera vegada que em vaig adonar d'aquesta qualitat d'en Solà fou a propòsit d'una visita de l'antic president del govern grec Athanassiadis-Novas. Solà era encara gai-

rebé un estudiant i jo no podia atendre la visita de l'esmentat polític perquè m'havia d'absentar de Barcelona. Li vaig confiar la delicada missió de rebre'l i d'acompanyar-lo. El resultat fou excellent. Ho féu tan bé que d'aquella visita en resultà una estreta amistat amb Athanassiadis-Novas, el qual més tard l'invità a la seva casa de Lepant. Aquest fou el seu començ en les relacions amb figures gregues actuals. Avui, pot vanar-se que coneix el bo i millor de la intel·lectualitat grega. És amic íntim de Ritsos, d'Elitis i de molts altres escriptors o artistes.

Però aquesta humanitat, aquest tracte afable i íntim, a voltes, amb les persones, esdevé exquisit amb qui, com jo, l'ha tractat sovint i amb intensitat. Ara ja no puc dir d'ell que és, *tout court*, un deixeble. És més. És un amic, un company i un col·lega amb qui parlar de tot el que ens mou i ens interessa. La fidelitat, el respecte, la simpatia, la camaraderia que presideixen la nostra relació és una de les coses que fan més agradable, ara per ara, la meua vida. Per això em sento tan ple de satisfacció en poder donar-li la benvinguda a aquesta Casa. Perquè malgrat la diferència d'anys que ens separa, podem parlar com amics de sempre. Com a bons amics.

En aquests moments solemnes de la seva recepció a la Reial Acadèmia de Bones Lletres el record de les experiències viscudes plegats envaeix el meu cor. Les discussions de temes literaris a la Universitat, o fora d'ella; les converses al cafè del poble durant les llargues vacances estiuenques; l'evocació dels viatges que fèiem plegats a Ripoll, amb el meu automòbil, quan la meua mare era malalta de mort i ell anava cada setmana a casa seva per mantenir el contacte amb Ripoll... Tot això constitueix un tresor memorable que no voldria que mai es perdés en l'oblit.

S'han realitzat, de mica en mica, els anhels de l'Eudald Solà, aquests anhels que mouen sempre un cor jove i ple d'esperança i de sana ambició. Sí, Eudald: fa poc, vares poder entrar, definitivament, com a professor titular, a la Universitat, disposat, amb tota la teua ànima, a prosseguir una tasca que jo havia iniciat amb temor, però amb amor. I avui, en la solemnitat amb què la nostra Institució celebra aquest acte, entres per la porta gran a la Reial Acadèmia, on tots et rebem amb els braços oberts, segurs que la teua persona ens pot ser molt útil en les tasques que ella duu a terme.

Eudald Solà i Farrés: benvingut a casa teua, i per molts anys!

Josep ALSINA i CLOTA